

А.А.Турғунов

КАСБ-ҲУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ПЕДАГОГИК ИННОВАЦИЯЛАР, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИ
БОШҚАРУВ ҲАМДА ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ВА УЛАРНИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ИНСТИТУТИ

АБДУРАШИД АБДУМАННОБОВИЧ ТУРҒУНОВ

КАСБ-ҲУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШ
(Ўқувчиларни касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш)

Ўқув қўлланма

(5112100 - Мехнат таълими)

Тошкент - 2019

АННОТАЦИЯ

Ўқув қўлланмада узлуксиз таълим тизимида касбга йўналтиришнинг мазмун моҳияти, мактабгача таълим муассасаларида касбга йўналтириш, мактаб ўқувчиларини касбга йўналтириш, илгор хорижий мамлакатларда касбга йўналтириш тажрибаси, мактаб ўқувчиларини касбни мустақил танлашга тайёрлашнинг назарий-методологик ёндашувлари ва юқори синф ўқувчиларини касбни мустақил танлашга тайёрлаш технологияларидан фойдаланиш бўйича ўқитувчиларга услубий тавсиялар тақдим этилган.

Фикримизча - “ўқувчиларни касбни мустақил танлашга тайёрлашда энг аввало уларнинг шахсий сифатларини (қизиқишлари, мойиллиги, қобилиятлари ва х.к.) аниқлаб олиш зарур, сўнг касблар олами билан таништириш ва ундан кейингина касбни мустақил танлашга йўналтириш лозим”.

Ушбу ўқув қўлланмадан педагогика йўналишида фаолият олиб бораётган илмий тадқиқотчилар ва мутахассислар, мактаб ўқитувчилари, психологлар ва ўқувчиларни касбга йўналтирувчи маслаҳатчилар (консультантлар), тўғарак раҳбарлари ва педагогика олий ўқув юртларининг “меҳнат таълими” йўналиши талабалари ва магистрлар ўқувчиларни касбга йўналтириш ва уларни касбни мустақил танлашга тайёрлашда фойдаланишлари мумкин.

Мазкур ўқув қўлланмадан умумтаълим мактабларида мактаб ўқувчиларини касбни мустақил танлашга тайёргарлигини ошириш ва уларнинг касб танлашга оид тафаккурини ривожлантиришга йўналтирилган технологияларидан фойдаланган ҳолда машғулотларни ташкил этишда фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

Тақризчилар: КХТТИРПКМО ва УҚТ институти профессори
п.ф.д. Ш.Э.Қурбонов
Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва
психологик-педагогик республика ташхис
маркази директори биринчи ўринбосари
К.Н.Жўрабоев

Ўқув қўлланма Касб-ҳунар таълими тизимини инновацион ривожлантириш, педагог кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институтининг илмий-педагогик Кенгаши томонидан 2019 йил 31 январдаги 1-сонли баённомасига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

@*professiogramma* (“Telegram”дан) профессиограмма ва ушбу ўқув қўлланмани юклаб олиш мумкин

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I БОБ. КАСБ-ҲУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ВА ИЖТИМОИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Касб тушунчасининг моҳияти.....	6
1.2. Касбларни тизимлаштириш ва касб типологияси.....	9
1.3. Профессиографиянинг моҳияти.....	12
1.4. Касб-ҳунарга йўналтиришнинг мақсади, вазифалари ва асосий тамойиллари.....	15
1.5. Илғор хорижий мамлакатларда касбга йўналтириш тажрибаси.....	19
II БОБ. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ МАЗМУН МОҲИАТИ	
2.1. Узлуксиз таълим жараёнида касбга йўналтириш босқичлари.....	35
2.2. Мактабгача таълим муассасаларида касб-ҳунарга йўналтириш.....	38
2.3. Мактаб ўқувчиларини касб-ҳунарга йўналтириш.....	43
2.4. Касб-ҳунарга йўналтиришда касбий мотив ва мотивацияни шакллантириш.....	49
III БОБ. МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИ КАСБ-ҲУНАРНИ МУСТАҚИЛ ТАНЛАШГА ТАЙЁРЛАШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАРИ	
3.1. Шарқ мутафаккирларини ёшларнинг касб-ҳунар эгаллашларига оид қарашлари ҳамда мактаб ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш.....	52
3.2. Мактабнинг юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашда меҳнат таълимини аҳамияти.....	63
3.3. Касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш модели.....	76
3.4. Мактабнинг юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш технологияси.....	87
3.5. Касб-ҳунарни мустақил танлаш кўникмаларини “Касбни мустақил танлаш” махсус курси асосида шакллантириш.....	98
3.6. Ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрлигини аниқлаш услубияти.....	111
Профессиограмма	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	121

КИРИШ

XXI асрда жаҳон миқёсида таълим барқарор тараққиётни таъминловчи асосий омил сифатида эътироф этилиб, ЮНЕСКО томонидан 2030 йилгача белгиланган халқаро таълим концепциясида “ўқитиш ва касбга тайёрлашда, турли хил таълим олиш имкониятларини кучайтириш ва кенгайтириш”¹ долзарб вазифа сифатида белгиланди. Бу мактаб ўқувчиларини касб-хунарни мустақил танлашга тайёргарлигини ошириш ва уларнинг касб танлашга оид тафаккурини ривожлантиришга йўналтирилган технологияларидан фойдаланган ҳолда янада такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади.

Айни пайтда жаҳонда касбга йўналтириш ишларини натижавийлик асосида ташкил этиш усулларининг илмий асосларини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг касбий мотивациясини оширишга доир ўқув машғулотларни жорий этиш, касбга йўналтиришда компетенциявий ёндашувга асосланганлик, ўқувчиларни касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш, ўқувчиларнинг ўзлари қизиққан касбларда ўз иқтидор ва имкониятларини эркин рўёбга чиқаришлари ҳамда унинг ўқув мазмунини, ўқитиш шакллари ва технологияларидан самарали фойдаланиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Бугунги кунда Республикамизда замонавий талаблар асосида таълим сифатини ошириш, жумладан, ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ўқув-методик таъминотини халқаро талаблар асосида янгилаш каби ишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 15 мартдаги “Умумий ўрта таълим тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги, 2017 йил 24 октябрдаги “Умумий ўрта таълим муассасаларининг

---

¹ Incheon Declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

10–11-синфлари ўқувчиларига касбий таълим беришга ихтисослашган ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 868-сон қарорлари айнан шу масалаларга қаратилгандир. Таълим соҳасида амалга оширилган ислоҳотлар натижасида замон талабларига мос тарзда тайёрланган методик таъминотлар ҳамда илғор усуллар асосида ўқитиш имкониятлари учун барча шароитлар яратилди. Таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш, жумладан, ўқувчиларни бозор иқтисодиёти ва иш берувчиларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган мутахассисликлар бўйича тайёрлашга шароитлар яратилиши муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур ўқув қўлланма умумтаълим мактабларида мактаб ўқувчиларини касбни мустақил танлашга тайёргарлигини ошириш ва уларнинг касб танлашга оид тафаккурини ривожлантиришга йўналтириш борасида олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижалари асосида яратилган бўлиб, унда узлуксиз таълим тизимида касбга йўналтиришнинг мазмун моҳияти, мактабгача таълим муассасаларида касб-ҳунарга йўналтириш, мактаб ўқувчиларини касб ҳунарга йўналтириш, илғор хорижий мамлакатларда касбга йўналтириш тажрибаси, мактаб ўқувчиларини касбни мустақил танлашга тайёрлашнинг назарий-методологик ёндашувлари ва юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш технологияларидан фойдаланиш имкониятлари ёритилган.

Г БОБ. КАСБ-ҲУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ВА ИЖТИМОЙ АСОСЛАРИ

1.1. Касб тушунчасининг моҳияти

Касбшунослик адабиётида касб тушунчасининг тавсифи хилма-хил талқинда келтирилади. Жумладан, касб-махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун назарий билимлар мажмуасини, амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, унга жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминловчи инсоний меҳнат фаолиятининг (машғулотининг) туридир.

Луғавий жиҳатдан касб ёки - касб қилмоқ каби сўз ва тушунчалар араб тилидан кириб келган бўлиб, (касаба) феълининг ўзаги ҳисобланади. Араб тилидаги касаба сўзи қўлга киритмоқ, ишлаб топмоқ, қозонмоқ, бирор ишни бажармоқ, қандайдир фойда-манфаатга эришмоқ, ютуққа эга бўлмоқ каби маъноларни англатади. Касб бир хил фаолият билан шуғулланувчи кишиларни бирлаштиради. Бу фаолият ичида маълум алоқалар ва ахлоқ нормалари ўрнатилади. Е.А.Климов ўз ишларида касб тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “Касб - жамият учун зарур ва қадриятли соҳа бўлиб бунда инсондан жисмоний ва руҳий куч талаб этади” бу кучлар унга сарфланган меҳнат ўрнига яшаши ва ривожланиши учун муҳим воситалар омили сифатида намоён бўлади. Бу таърифни янада батафсил ёритириб, касб бу - касбий фаолиятнинг сифатли тарихий ривожланувчи тизим ва шахснинг ўзини намоён этиш соҳаси деб таърифлайди.

В.Г.Макушиннинг фикрича, касб - бу шундай фаолиятки, унинг ёрдамида шахс жамият ҳаётида иштирок этади ва унинг яшаши учун моддий воситалар асосий манбаси бўлиб хизмат қилади. Мавжуд таърифларни умумлаштириб, касб тушунчасига қуйидагича замонавий таъриф берамиз. Касб меҳнат фаолиятининг пайдо бўлган шакли бўлиб, техника ва технологияларнинг ривожланиши жараёнида мазмунан ва шаклан ўзгариб боради, уларни бажариш учун инсон албатта маълум касбий

компетенцияларга, махсус қобилиятлар ва муҳим касбий сифатларга эга бўлишлари керак.

Касбшунослик назариясида “касб” ва “мутахассислик” тушунчалари фарқланади. Касб мутахассисликка кўра кенгроқ тушунча бўлиб, касбий салоҳиятида ташқари, унинг муҳим сифатлари - ижтимоий - касбий салоҳият, касбий автономия, ўзини назорат қилиш, гуруҳли мезонлар ва қобилиятлар ҳисобланади. Касб одатда яқин мутахассисликлар гуруҳини бирлаштиради. Масалан, касб шифокор; мутахассисликлар - терапевт, педиатр акулист, уролог, ва ҳоказо. Касб – муҳандис; мутахассисликлари - конструктор, технолог, металлург ва ҳоказолар.

Мутахассислик - касбий таълим, тайёргарлик йўли билан иш жараёнидаги махсус билимлар, кўникма ва малакалар комплекси бўлиб, улар у ёки бу касб доирасида маълум фаолият турини бажариш учун зарурий ҳисобланади. Шундай қилиб, мутахассислик - касб ичдаги касбий фаолият тури бўлиб, у шахсий ютуқларга ёки ўзига хос вазиятлар орқали умумий натижаларга эришишга йўналтирилган бўлади.

Касб, мутахассислик тушунчалари билан бир қаторда ихтисослик тушунчаси ҳам кенг қўлланилади. Ихтисослик – бирорта касб доирасида маълум бир фаолият тури учун махсус тайёргарлик ва иш тажрибалари билан эришилган зарурий билимлар, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Касбга оид тадқиқотларни ёритишда “касбий шаклланиш”, “касбий тайёргарлик” категорияларини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Дастлаб касбий шаклланиш жараёнининг педагогик жиҳатларини шахс ривожланиш жараёнидан фарқлаб олишга эътибор қаратилди.

Биринчи ҳолатда, касбий шаклланиш шахс ривожланиш шакллари билан бири, иккинчидан эса, касбий шаклланиш шахсни ривожлантириш (мустақил таълим ва ўз-ўзини ривожлантириш жараёнларида) воситасида сифатида қаралади. Ҳар икки жиҳат ўртасида «бир бутун - қисм» кўринишдаги тарбия, ижтимоийлашув кабилардан иборат. Касбий шаклланиш учун нафақат

муайян касбга ёки фаолият соҳасига қизиқиш, балки ушбу фаолият турига лаёқатнинг мавжуд бўлиши ҳам талаб этилади.

Ўрганилган барча методик характерга эга бўлган илмий изланишлар ва тадқиқотларда касбий шаклланиш онгли равишда касб танлашда муҳим аҳамият касб этиши таъкидланган.

Айрим муаллифлар, шу жумладан, Д.Н.Арзиқулова ўқувчиларининг касбий шаклланиш жараёнини табақалаштирилган таълим тизимининг таркибий қисми сифатида эътироф этади. Ушбу тадқиқотларда касбий йўналтирилганликни шакллантириш мақсадида табақалаштирилган таълимнинг тузилмаси ва мазмунини ташкиллаштириш муаммолари, табақалаштирилган таълимнинг касб танлаш мотивациясига таъсири қараб чиқилган.

Касбий фаолиятнинг самарадорлигини шартларидан бири мутахассиснинг касбий тайёрлиги ҳисобланади. Касбий тайёргарлик деганда унинг руҳияти ва жисмоний соғлиғи ҳамда ҳолати, ундаги мавжуд сифатларнинг бажараётган фаолияти талабларига мослиги даражаси тушунилади. Машҳур рус психологи К.К.Платонов мутахассиснинг касбий тайёрлиги бу ўзининг муайян касбий фаолиятини бажаришга қодир ва тайёргарлик қўрган деб ҳисобловчи ва уни бажаришга интилувчи шахснинг субъектив ҳолатидир - деб ҳисобланган. Мутахассиснинг касбий тайёрлиги мураккаб кўп даражали ва кўринишли тизимли психик шаклга эга бўлиб, биринчи навбатда одамнинг шахсий кўриниши асосий ўрин эгаллайди. Шу билан бирга, касбий тайёргарлик мутахассисда керакли даражада жисмоний соғлиқни касбий фаолият учун зарур бўлган жисмоний сифатлар шаклланганлиги ва ривожланганлигини талаб қилади. Чунки ҳар қандай касбий фаолият инсоннинг қандайдир куч жисмоний энергия сарфлашини кўзда тутаяди. Мутахассиснинг касбий тайёргарлигида иккита ўзаро боғлиқ бўлган томонларни кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Бу ўзаро боғлиқ томонлар психологлар М.И.Дяченко ва А.М.Столяренколар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб улар қуйидагилардан иборат:

1. Шахнинг касбий фаолиятга дастлабки салоҳиятли тайёрлиги мутахассиснинг бу тайёрлиги қуйидагилардан иборат бўлади, яъни, статик компонентлар касбий фаолиятнинг психик асослари, билим, кўникама, малакалар касб учун муҳим ҳисобланган, шахснинг сифатлари унинг муносабати, мазмун ва қадриятлари, афзалликлари ҳамда умуман шахснинг зарур бўлган касбий имкониятлари даражаси;

2. Шахснинг касбий фаолиятга бевосита айна вақтдаги тайёрлиги. Мутахассиснинг касбий тайёрлигининг ушбу томони тезкорлиги, ўзгарувчанлиги, ҳар қандай ҳолат ва шароитда аниқ масалаларни ечиш, мутахассиснинг руҳий ва жисмоний ҳолати, жамоадаги маънавий психологик муҳитга боғлиқлиги билан ифодаланади. Мутахассиснинг бевосита психологик тайёргарлиги дастлабки тайёргарликни фаоллаштириш натижаси сифатида иштирок этади. Мутахассиснинг касбий фаолиятга дастлабки салоҳиятли тайёрлиги бевосита айна вақтдаги тайёрлигининг асоси ҳисобланади.

1.2. Касбларни тизимлаштириш ва касб типологияси

Касбларни тизимлашни муҳим муаммоси - бу касбни тавсифловчи маълумотларни тўплаш усуллари дидир. Уларга кузатиш, фаолиятини мустақил бажариши (меҳнат метод), ишчилар билан савол-жавоб, иш-жойидан кузатувчи ҳамда савол-жавоблардан иборат. Чет элда қизиқишлар, шахс қобилиятлари ва темперамент хусусиятларини ҳисобга олиш асосида касбларни тизимлаши кенг тарқалган. Авваламбор Дж.Холланд томонидан 1966 йилда ишлаб чиқарилган касбларни тизимлашишни ажратиш мумкин. Унинг моҳияти психолог концепциясига асосланган бўлиб, ушбу концепция шахс назариясини касб танлаш назарияси билан бирлаштиради. Йўналишнинг асосий компонентларини ўрганиш асосида Дж.Холланд шахснинг касбга йўналтирилган турларини ажратади: реалистик, интеллектуал, ижтимоий, конвенционал яъни, умумий қабул қилиш мезонда

ва анъаналарга асосланган ишбилармонлик ва бадий қобилиятлар ва бошқалар. Ҳар бир шахс тури маълум касбий муҳитга йўналтирилган идеалистик тур - моддий буюмлар яратишга технологик жараён ва техник қурилмалар, иқтидор - ақлий меҳнатга, ижтимоий - иқтисодий меҳнат билан ўзаро алоқага, конвенционал аниқ тузилган фаолиятга, ишбилармонлик - одамларга раҳбарлик ва бадий - ижодга. ҳар бир шахс тури модели қуйидаги схема бўйича тузилади: мақсадлар, қадриятлар, қизиқишлар, қобилиятлар, исталган касбий роллар мумкин бўлган ютуқлар, карера ва бошқалар.

Педагогик амалиётда Е.А.Климов томонидан ишлаб чиқилган касблар тузилмаси кенг тарқалган.

Меҳнат объектига кўра 5 та касб турлари ажратилади.

1. Инсон - табиат. Бу тур намоёндалари ўсимлик ва ҳайвонот микроорганизмлар ва улар яшаш шароитлари билан ишлашади. Масалан, мева - сабзавот устаси, аграном, зоотехник, ветеринар, микробиолог.

2. Инсон - техника. Ишчилар жонсиз техник меҳнат объектлари билан ишлашади. Масалан, техник, механик, муҳандис механик, муҳандис электрик, техник технолог ва ҳоказо.

3. Инсон – инсон. Бунда ижтимоий тизимлар, ахлоқий гуруҳлар, турли ёшдаги инсонлар билан ишлаш назарда тутилади. Масалан, озиқ - овқат маҳсулотларини сотувчиси, сартарош, шифокор, ўқитувчи ва бошқалар.

4. Инсон - белгилар тизим. Табиий ва сунъий тиллар, шартли белгилар, рамзлар, рақамлар, формулалар касб тури намоёндаларини қизиқтирувчи предметлар олами ва бошқалар. Масалан, дастурчи, чизмачи - картаграф, математик, тилшунос, нашриёт муқаррири.

5. Инсон - бадий образ. Ҳодисаларни бадий акс этиши далиллари - мана шу нарсалар бу касб тури вакилларини қизиқтиради. Масалан, рассом декоратор, рассом - реставратор, мусиқа асбобларини созловчи, балет артисти, концерт ижрочиси, актёр ва бошқалар.

Бу бешта касб турлари мақсадлар белгисига кўра 3 та синфга бўлинади.

1. Гностик касблар (қадимги юнончадан “гносис” билим);
2. Ўзгартирувчи касблар;
3. Қидирувли касблар;

Асосий иш қуролларига кўра ҳар қайси синф доирасида 4 та билимни ажратиш мумкин.

1. Қўл меҳнати касблари;
2. Машина қўл меҳнати;
3. Автоматлашган ва автоматик тизимлар қўлланиши билан боғлиқ касблар;
4. Функционал иш қуроли билан боғлиқ касблар.

Меҳнат шароитларига кўра, Е.А.Климов касбларни 4 гуруҳга бўлади. Маиший микроиклимга хонакига яқин иш.(Б) ҳар хил об-ҳаво шароитида очиқ ҳавода бўлиш билан боғлиқ касблар аграном, пайвандчи, автоназорат инспектори.

Одатий бўлмаган шароитларда баландликда, сув тагида, ер тагида баланд паст даражаларда ишлаш: ҳаввос, ўт ўчирувчи ва ҳоказо. Инсонлар соғлиги, ҳаёти учун юқори масъулият шароитида ишлаш: моддий қадриятлар, болалар боқчаси тарбиячиси, ўқитувчи, терговчи. Шартли белгиларни қўллаган ҳолда, касблар дунёси “харитасини” ва маълум касбнинг наъмунавий формуласини тузиш мумкин. Бу формула реал касбга нисбатан ҳам орзудаги касбга нисбатан ҳам, қўлланиши мумкин.

1. Менинг касбим
2. Касблар гуруҳлари
3. Касблар бўлимлари
4. Касблар синфлари
5. Касблар турларини синфлаш

Бу касбга йўналтириш ишлари учун мўлжалланган. Бу таснифлашни ўрганиб чиққан В.Е.Говрилов ижобий томонлари билан бирга камчиликларини ҳам кўрсатиб берди. Масалан, бир гуруҳдаги касблар ишчига қарама - қарши талабларни олдиға қўювчи компонентларни ўз ичига

олади, бу эса касбга лаёқатлилиқ белгиларини аниқлашни қийинлаштиради. Таснифлашнинг яна бир камчилиги шундаки, касблар олами ниҳоятда ўзгарувчан, шунга кўра касбларнинг меҳнат мазмуни ҳам ўзгарувчан хусусиятга эга. Бу эса касбларни тизимлашга нисбатан ноаниқликни келтириб чиқаради ва касбий танловни касбий маслаҳат жараёнига киришни қийинлаштиради. Маълумки, касбий таълимнинг барча касблар бўйича олиб бориб бўлмайди ва касбий фаолият турларининг мураккаблиқ даражаси, шароитлари, воситалари, мазмуни жуда фарқланади. Ўқув касбларнинг маълум белгилари, сифатларини таснифлаш ва малака даражаларини аниқлаш бўйича илмий асосланган танлов лозим. Ўқув касблар рўйхати бунинг натижаси бўлиши керак ва шу асосда мутахассислар тайёрлаш шакллари аниқланади. Бу корхоналардаги қисқа муддатли тайёргарлик, касб мактабларида ёки олий ўқув юртлиридаги ўқиш бўлиши мумкин.

Ўқув касблар рўйхатига шунингдек, касбларнинг тарқалганлиги, оғир ва зарарли меҳнат шароитлари бўлган ишларга қарши кўрсатмалар, шунингдек ёшдаги чеклашлар таъсир этади. Касбий таълим учун ўқув касблар рўйхатини танлаш доимо долзарб бўлади ва албатта бу рўйхат илмий асосланган гуруҳлашга эга бўлиши керак ҳамда кам сонли бўлиши лозим.

1.3. Профессиографиянинг моҳияти

1920 йилларнинг иккинчи ярмида рус психотехниклари тез суратларда касбий фаолиятнинг тамойил ва усулларини ишлаб чиқдилар. Шу тадқиқотларни умумлаштириши натижасида психотехникада махсус ёндошув профессиографияни шаклланишига олиб келди. Бу ёндашувнинг моҳияти – “касблар тасвири” умуман олганда профессиографияни ўрганиш, касбнинг психологик тавсифи ва лойиҳалаштиришини ўз ичига олади. Профессиографияда маълум меҳнат жараёнини ташкил этувчи объектлар белгилари, меҳнат субъекти, меҳнат предмети вазифалари, воситалари ва шароитлари ўрганилади. Профессиографиянинг асосий тамойилларидан бири

касбий фаолиятни ўрганишда дифференциал ёндашув тамойили ҳисобланади. Бу тамойилнинг моҳияти профессиографиянинг аниқ амалий масалаларини ечишга бўйсуншидир. Масалан, касбий консултация ва касбий танлов учун шундай касбий муҳим белгиларни ажратиш керакки, улар синовдагиларнинг касбий лаёқатига кўра фарқланиши лозим. Малака даражасини аниқлаш учун меҳнат вазифалари, касбий билим, малака, кўникма тавсифи муҳим аҳамиятга эга. Касбий толиқишни ўрганиш учун шундай белгилардан фойдаланилдики, улар ёрдамида касбий толиқишнинг келтириб чиқарадиган омилларини аниқлайди. Шундай қилиб, профессиографиянинг дифференциал тамойили касбнинг ўрганиш усулларини унинг тавсиф, мазмуни, шунингдек, қўлланилиш соҳаси яъни профессиография ўтказиш хусусиятлари унинг мақсадлари билан белгиланади.

Профессиограмманинг муҳим таркибий қисми - психограмма бўлиб, у мутахассиснинг мотивасион, ирода ва эмосионал соҳасининг тавсифи ҳисобланади. Психограмма - касбнинг психологик портрети бўлиб, у аниқ касбда долзарб бўлган психологик функциялар гуруҳи билан намоён бўлади. Профессиографик тадқиқот методлари. Касбнинг илмий таъсири, меҳнатнинг (меҳнат хулқи) ташқи яъни психик жараёнлар кўришини яъни, меҳнат субъектининг ички воситаларига бўлган интеграл психологик тузилмаларини назарда тутди.

Профессиографияда кўпгина турли-туман усуллар қўлланади:

- 1) Ижтимоий (сўровномалар, саволлар киритилган кузатув);
- 2) Психологик (суҳбат кузатув тажриба ва улардан келиб чиқувчи интервью, шахсий сўровномалар тестлар, тажрибалар, психобиографиялар, фаолият маҳсулини ўрганиш методи);
- 3) Физиологик (ЕКГ. КЕР қонда артериал босимни ўлчаш антопометрик ва техник маълумотлар);
- 4) Технологик жараёнлар таъсири ва бошқа усуллар хилма - хиллигидан вақт, куч ва вазиятларни минималлиги билан профессиограмма

тадқиқотдаги саволларга жавоб берувчи усулларни танлаш лозим. Усуллар комплекцини ишлаб чиқишда тизимни ташкил этувчи омил тадқиқот мақсади муҳим рол ўйнайди. Психографияларни касбга йўналтириш учун ишлаб чиқаётганда касбнинг умумий профессиографик ва ижтимоий-психологик та'сирга катта эътибор берилади. Меҳнат шароитларидан техник, технологик ва ижтимоий психологик шароитлари анча чуқурроқ ўрганилади. Тадқиқотларнинг муҳим йўналиши бу шахснинг қобилиятлари, психофизиологик хусусиятларини баҳолашдир. Профессиограммаларнинг касбга йўналтириш ва касбий танлов мақсадида ишлаб чиқишда психодиогностик тадқиқотлар жуда муҳим ҳисобланади. қолган тадқиқотлар ўқув - касб муассасаларида талабалар, ўқувчиларни ўқишга қабул қилинадиган шахслар ишлаши лозим бўлган шароитларни аниқлаш учун аҳамиятга эга. Аммо улар ҳам муҳим ҳисобланади, чунки аниқ мажбуриятларни ва меҳнат шароитларини билмасдан, касбга йўналтириш, касбий йўналганлигини ташкиллаштириш ва касбга нисбатан лаёқатини аниқлаб бўлмайди.

Таълимга йўналтирилган профессиографиялаш - асосига касб субъектлиги ҳақидаги ғоя қўйилади: касб эгаси, фаолиятнинг ҳақиқий субъекти бўлиб, унга бир қатор махсус белгилар хос. Бу профессиографиялашнинг муаллифлари унинг мазмун - моҳияти ва лойиқалаштириш технологияларини ўрганиб чиқишди. “Касб паспорти” блоки касб ва мутахассисликлар номининг модификасияси, касбий йўналиш, касб мақсади, таълим даражаси ҳақида қисқа маълумотларни ўз ичига олади. “Касбнинг асосий объекти” (соҳаси) блоки касб тури ҳақида маълумотларни ўз ичига олади. “Инсон – табиат”, “инсон – инсон”, “инсон – техника”, “инсон - белгилар тизими”, “инсон бадиий образ” ва бошқалар. Бу блок мазмуни бошқа профессиографиялаш блокларининг асоси ҳисобланади. “Касбий предметли салоҳият” блоки кўп тизимли таълим сифатида касбий муҳим тавсифини ўз ичига олади. Мутахассис касби қайси соҳага тегишли эканини, қайси асосий объектларга йўналтирилган, бу объектлар қандай

объектлар, бу соҳада меҳнат натижаси ёки меҳнат маҳсули қандай аҳамиятга эгаллиги ҳақидаги маълумотга эга бўлиши лозим. “Ижтимоий касбий салоҳият” блокада шахс объектининг қуйидаги йўналишлари акс этади. Фикрлаш потенциалининг ривожланиши. Шахсни ўзини назорат эта олиш ва ривожлантириш имкониятлари. Шахснинг муваффақият стратегиясига йўналтирилганлиги. Шахснинг бозор иқтисодиёти шароитида бардошлиги. Профессиографияда экологик, ҳуқуқий ва иқтисодий маданият масалалари ҳам назарда тутилади. Махсус психофизиологик талаблар блоки - ишчининг касбий фаолияти жихатдан психофизиологик хусусиятларига қўйиладиган талабларни акс эттиради. Бунга тиббий кўрсатмалар, жинсига, ёшга бўлган ва санитария - гигиеник талаблар киради.

1.4. Касб-ҳунарга йўналтиришнинг мақсади, вазифалари ва асосий тамойиллари

Касб-ҳунарга йўналтириш - умуминсоний маданиятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисмларидан бири сифатида ёш авлоднинг касбий тикланиши, табиат инъом этган (туғма) қобилиятларини ривожлантириш кўмаклашиш, инсонга касбий ўзлигини англашига ёрдам берувчи махсус чора-тадбирлар мажмуаси бўлиб, унинг имконият ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, бандлик ва мақбул таълим турини танлаш ишларида, турли хил малакали касб мутахассисларига бўлган эҳтиёжларда жамиятнинг ғамхўрлиги сифатида намоён бўлади.

Касб-ҳунарга йўналтириш ишининг бош мақсади ўзига хос усуллар ёрдамида мутахассиснинг меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини кучайтириш ва аҳолининг самарали бандлигини оширишга эришишдан иборат.

Касб-ҳунарга йўналтиришнинг асосий мақсади - ёш авлодни онгли ва мустақил равишда келгуси таълим йўналишини (академик лицей ёки касб-ҳунар коллежи) танлашига ёки шахснинг психофизиологик хусусиятлари,

қизиқиши, қобилияти, мойилликлари ва жамиятнинг кадрларга бўлган эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда меҳнат қилиш соҳасини танлашга тайёрлашдан иборат.

Касб-хунарга йўналтириш қуйидаги икки асосий вазифани хал қилишга қаратилган:

- меҳнат имкониятларини оқилона тақсимлаш ва фойдаланиш хисобига мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини мустахкамлаш;

- шахсни ижтимоий ва иқтисодий ҳимоялаш, чунки ўз қизиқишлари, мойиллик ва имкониятларига мос келган касбни танлаган инсон ҳам касбий, ҳам моддий жиҳатдан тезроқ уни ўзлаштиради ва сезиларли натижаларга эришади.

Касб-хунарга йўналтириш ишининг пировард натижаси ижтимоий - иқтисодий омил бўлиб, шахсга ҳам, давлатга ҳам реал фойда келтиради.

Касб-хунарга йўналтиришда қуйидаги тамойиллар асос қилиб олинган:

- касб-хунарга йўналтириш хизматларининг мажмуавий характердалиги;

- иқтисодий ривожланиш ва меҳнат бозорини ўрганиш ва прогноз қилиш орқали жамият ва шахс қизиқишларини мувофиқлаштириш;

- шахсни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис қилиш шакли, услублари ва воситаларининг илмий асосланганлиги;

- Ўзбекистон фуқароларининг ва (лозим бўлганда) бошқа давлат фуқароларининг ўқиш, иш жойи, ёши, жинси, миллати ва диний дунёқарашидан қатъий назар касб-хунарга йўналтириш хизматларидан фойдаланишга тенг ҳуқуқлиги;

- касб танлаш ёки алмаштириш, таълим тури ва ишга жойлашиш имкониятларига нисбатан касбий ва бошқа ахборотларнинг тушунарлилиги;

- умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларига психологик-педагогик ва касб-хунарга йўналтириш хизматларини кўрсатишнинг мажбурийлиги ва бепуллиги, аҳолининг бошқа гуруҳларига давлат даражасида кафолатланган

касбий ташхис ва маслаҳат беришнинг ихтиёрийлиги;

- касбий танлов, ташхис ва маслаҳат хулосаларининг объективлиги, махфийлиги ва тавсиявий характерда эканлиги;

- касб-хунарга йўналтириш хизматлари ходимларининг касбий ахлоқ нормаларига риоя этишлиги.

Касб-хунарга йўналтириш ишларининг асосий объекти:

- умумий ўрта таълим мактабларининг 1 - 11 синф ўқувчилари;

- олий ўқув юртлари талабалари ва касб-хунар таълими муассасаларининг ўқувчилари;

- ишдан бўшаши кутилаётганлар;

- иш қобилияти чекланган шахслар.

Касбга йўналтириш ишларининг моҳияти ва мазмуни.

Касбга йўналтириш - бу ҳар бир шахснинг ўзига хос индивидуал хусусиятлари ва меҳнат бозорининг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, ўз касбий ўрнини топиши учун шахсга таъсир этишнинг илмий асосланган шакл, усул ва воситалар тизимидир. У инсоннинг касбий кизиқиши ва имкониятлари ҳамда жамиятнинг аниқ бир касбий фаолият турига эҳтиёжларининг мутаносиблигига эришишга йўналтирилгандир.

Касбга йўналтириш - моҳият ва самарадорликни баҳолаш кўрсаткичларига кўра ижтимоий-иқтисодий категориядир. Касбга йўналтиришни хал этиш вазифалари бўйича ижтимоий-иқтисодий, тиббий-физиологик ва психологик-педагогик моҳиятга эга муаммодир. Касбга йўналтириш инсоннинг қобилияти ва иқтидорини мақсадли ривожлантиришда, унинг касб маҳорати, иш қобилияти ва саломатлигини асрашга имкон яратади ҳамда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва унинг бандлиги соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим элементларидан бири сифатида намоён бўлади. касбга йўналтириш шахснинг меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш, унинг ижтимоий ва касбий фаоллигини ошириш ҳамда мажбурий ишсизликнинг олдини олишда муҳим рол ўйнайди. Касбга йўналтириш тадбирлари инсон томонидан ўз касбий малакасини

оширишнинг қулай шакллари излаш, ижтимоий-иқтисодий ташаббускорлик, интеллектуал ва меҳнат мустақиллигини ривожлантиради.

Ёш авлодни онгли равишда касб танлашга тайёрлашга, уни ҳар томонлама баркамол ривожлантиришнинг шарт-шароити сифатида қаралади. Бу шахснинг маънавий, ақлий, меҳнат, эстетик ва жисмоний тарбияси, яъни барча ўқув-тарбия жараёни билан узвий бирликда амалга оширилади.

Касбга йўналтириш қуйидаги қисмларни ўз ичига олади:

Касбий ахборот, касбий маслаҳат, касбий танлов ва саралаш, касбий мослашиш.

Касбий ахборот - маълум бир касбни эгаллаш хохиши бўлган шахсга, турли мутахассисликларни эгаллашнинг шакл ва шароитларига, касбий малакаларнинг ўсиш имкониятларига меҳнат бозорининг ҳолати ва эҳтиёжига, касбий қизиқишларнинг шаклланишига, шахснинг истак ва кўникмаларига қуйилган талаблар ҳамда замонавий касбларнинг истиқболи ва мазмуни тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, тарғибот қилиш чоратадбирларидир.

Касбий маслаҳат - касб танлаш ёки фаолият турини ўзгартиришда ёрдамга муҳтож бўлган шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлари, шахсий фазилатлари, касбий қизиқишлари, мойиллиги, соғлиги ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ўрганиш асосида психологик-маслаҳатчи билан илмий ташкил этилган ўзаро мулоқот тизимидан иборат.

Касбий танлов ва саралаш - касбий фаолиятнинг алоҳида турларига яроқлилик даражасини аниқлашга йўналтирилган шахснинг психофизиологик хусусиятлари (танлаш) ёки аниқ бир касбга бўлган психофизиологик меъёрий талаблар (саралаш) асосида шахсни ҳар томонлама ўрганиш тизимидир.

Касбий мослашиш - ишлаб чиқаришда касбий фаолиятнинг ижтимоий-психологик ва ташкилий-техник шароитларига шахсни мослаштиришга, уни мувофақиятли равишда касбни эгаллаши учун шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган чораларнинг мажмуавий тизимидир.

1.5. Илғор хорижий мамлакатларда касбга йўналтириш тажрибаси

Ёшларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш бўйича мавжуд адабиётларнинг ўрганилиши, бу муаммо турли мамлакатларда ўзига хос миллий хусусиятлар ва ижтимоий-иқтисодий муҳитдан келиб чиқиб анчагина фарқ қилиши кузатилди. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардаги, ёшларни касбга йўналтириш ижтимоий-иқтисодий ҳамда миллий анъана сифатида давлат томонидан тартибга солинади. Бу тажрибанинг қай даражада самарали эканлигини таълим сифатида ва тайёрланаётган кадрларнинг компетенция даражасида кўриш мумкин.

АҚШда касбга йўналтириш ишлари XX асрнинг бошларида шакллана бошлади.

Бу даврда, мамлакатда саноат ишлаб чиқариш тез ўсиши жараёнида бўлганлиги сабабли, умумий таълим ва махсус малакали кадрларга бўлган талаб ҳам ортган эди. Бу муаммони ҳал қилиш учун, 1908 йилда Бостон шаҳрида Ф.Парсонс томонидан шаҳар мактаблари ўқувчилари учун биринчи касбга йўналтириш маслаҳат бюроси ташкил этилади. Бюронинг фаолияти касбга йўналтиришни бошланиши ҳисобланган.

Унинг вазифаси тўғри касб танлашда ўқувчиларга маслаҳат беришдан иборат эди. Ўқувчилар тавсияларни ўтказилган сўровномалар ва тест натижалари асосида олганлар. Шу билан бирга ёшларнинг ҳақида маълумотлар, муайян касб талабларига мос ҳолда қилинган.

Ф.Парсонснинг шахс хусусиятлари ва ишлаб чиқариш омилларини ҳисобга олиш зарурлиги ҳақидаги ғоялар турли таълим муассасаларнинг ўқув дастурларида ҳам ўз ифодасини топганди. Касбга йўналтириш шахсга ўзининг шахсий сифатларини ва касб хусусиятларини ўрганишга ёрдам бериш бўлиб, натижа ўқувчи томонидан ўз касб йўлини оқилона танлаш билан яқунланишидир. Бироқ Ф.Парсонснинг ғояси инсон ва унинг касбий фаолияти бироз соддалаштирилган кўринишда акс эттирилган. Бунда меҳнат унумдорлиги ишчининг манфаатларига боғлиқ бўлган.

Сўнгра, худди шундай бюро Нью-Йоркда ташкил этилган. Унинг вазифаси касблар ҳақида янада батафсил билишлари учун ўқувчилар қандай талабларга жавоб беришлари лозимлигини ўрганиш эди. Бюро мактаб ўқитувчилари билан ҳамкорликда сўровнома ва тестлардан фойдаланган ҳолда иш олиб борганлар. Бюронинг бу тажрибалари АҚШ, Испания, Швеция, Швейцария, Чехия, Словакия ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалиб борган.

Бюро ўз фаолияти давомида қуйидагиларга амал қилишни таъкидлайди:

- касб танлаш, турмуш ўртоқ танлашдек аҳамиятга тенглаштириш керак;

- касбни тасодифий ҳолатга умид қилгандан кўра, уни танлаш афзалдир;

- касбни, мутахассис маслаҳати билан ва яхши ўйлаб кўриб, ишонч ҳосил қилган ҳолда танлаш керак;

- ёшлар кўп сонли касблар билан танишиб чиқиши лозим, биринчи учраган ёки “қулай” бўлган касбни танлаши керак эмас;

- маслаҳатчи касб танлашда, шахснинг характер хусусиятларини, касб танлаш омиллари ва касблар олами билан яқиндан танишиб чиққандагина унинг иши яхши натижа беради.

Ўтган асрнинг 50-йилларида АҚШда А.Масловнинг касбий ривожланиш концепцияси ҳисобланган назарияси ишлаб чиқилган, бунда шахс ўзи мустақил касб танлаши керак бўлган, ўқувчи ўз қобилияти мос касбни ўзи танлаши ва амалиётда ўзини кўрсата олиш керак. Бу концепция С.Ахелрод, С.Гинсберг, Э.Гинсбурга ва бошқларнинг ишларида янада ривожланди ва бу таълим-тарбия жараёнида ўқитувчиларга ва ўқувчиларнинг индивидуал фаоллигига таъсири аҳамиятли бўлган.

Д.Сьюпер концепцияси асосида АҚШ мактабларида касбга йўналтиришни назорат қилиш ёки маслаҳат хизмати тартиби ишлаб чиқилган. Касбга йўналтириш маслаҳатчисининг тайинланиши мактаб

даврида ўқувчи билан биргаликда унинг касбий фаолияти соҳасини танлаш режасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш эришишга ёрдам беришдир.

АҚШ мактабларида касбга йўналтириш маслаҳат ишлари ўқувчининг мактаб йиллари давомида амалга оширилади. Касбга йўналтириш маслаҳатларини ўқувчиларни қизиқтирадиган турли саволларга жавоб бера оладиган ва турли масалаларда тавсиялар бериш имкониятига эга, ёш психологиясини билладиган ва тегишли тайёргарликка эга мутахассис берган. Маслаҳатчи-консультант ўқувчиларни касблар олами ва уларнинг эгаллаш йўллари билан таништиради. Таълим жараёнида ўқитувчилар касбга йўналтириш ишларини мувофиқлаштирадилар ва ота-оналарга фарзандларининг қизиқиш ва қобилиятларни ривожлантиришга ёрдам берадилар.

АҚШда ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари мактаб хизмати билан чегараланиб қолмайди. Бу мамлакатда ёшларни касбга йўналтириш ва бандлигини таъминлаш тизимини юритадиган давлат тасарруфидаги турли ташкилотлар мавжуд бўлиб, уларнинг фаолияти юқори даражада тавсифланади. АҚШ Конституциясига кўра, таълим масалалари федерал ҳукуматнинг хизмат доираси кирмайди.

Ҳар бир штат таълим жараёнини ташкил қилиш билан боғлиқ масалалар юзасидан мустақил қарор қабул қилади. Ҳар бир штат ўз ўқув режа ва дастурлари эга. Барча штатларнинг давлат бошқаруви органлари ходимларидан бири мактаблардаги касбга йўналтириш ишларини мувофиқлаштириш билан боғлиқ ишларни бажаради.

АҚШда ёшларини касбга йўналтириш ишларини Меҳнат вазирлигига бўйсунувчи хусусий ва давлат аҳоли бандлиги хизматлари (меҳнат биржалари) ҳам бажарадилар. Аҳоли бандлиги хизматлари ёшлар ва катталар бандлигини таъминлашда тест синовдан ўтказиш ва маслаҳатлар бериш билан бирга тадбиркорларнинг талаб ва эҳтиёжлари кўра бўш иш ўринларига номзодларни аниқлаш билан ҳам шуғулланадилар.

АҚШда шунингдек, хусусий агентликлар кенг тарқалган. Уларнинг фаолиятини давлат ҳукумати назорат қилади. Давлат касбга йўналтириш

хизматларидан фарқли ўлароқ, хусусий агентликлар пуллик хизмат кўрсатадилар. Хусусий агентликлар ходимлари социология, психология ёки бошқарув йўналишларидан бирида дипломга эга бўлиши керак.

Коллеж ва университетлар ўқувлари учун таълим муассасалар хузуридаги касбга йўналтириш марказлари ташкил этилган бўлиб, улар ёшларни нафақат касб танлашга ёрдам берадилар, балки уларни меҳнат фаолиятини йўлга қўйишга, бутун ҳаёти ва меҳнат фаолияти давомида мустақил қарор қабул қилишга ҳам ўргатадилар.

Янги концептуал ёндашувга асосланган касбга йўналтириш ишлари турли таълим дастурларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, “мактабдан ишга” дастури (1994 йил) орқали ўқувчилар ўз амалий тажрибаларида турли соҳалар ҳақидаги тушунчаларга эга бўлишади. Ўқувчилар фирма ёки бирор ишлаб чиқаришда, мутахассис назоратида ишлаб кўриш имконига эга. Бундан тадбиркорлар ўзлари манфаатдордирлар. Улар жамиятга кадр тайёрлашни нафақат фахр ҳисоблайдилар, балки ўз компаниясини кенгайтириш ва такомиллаштириш учун иқтидорли ёшлар орасидан захиралар тайёрлаш учун ҳам бу ишда қатнашадилар.

Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлашнинг яна бир йўли бор. Мактабнинг сўнгги икки йили (11-12 синфлар) давомида коллеж дастури бўйича академик ўқув машғулотилари ўтказилади. Ўқувчиларга мутахассислар томонидан лаборатория ва ишлаб чиқаришда турли амалий вазифаларни бажаришлари учун индивидуал дастурлар ишлаб чиқилади. Ўқувчилар томонидан дастурларни эркин танланиши муайян мутахассисликларни, қизиқиш, билими ва кўникмаларини ҳисобга олган ҳолда танлаш имконини беради. Бу эса таълим жараёнида касбий йўлини ўзи англаган ҳолда танлаш имконини беради.

АҚШ асосий аҳамиятни меҳнат бозорини ривожлантириш истиқболларининг ҳолатига ҳамда касбнинг шахсга қўйган талаби, таълим олиш йўллари ва имкониятлари ҳақидаги маълумотлар базасига қаратади.

Маълумотлар базасидан фойдаланиш касбга йўналтириш ишларини сезиларли даражада самарадорлигини оширишга олиб келади.

Шундай қилиб, АҚШ касбга йўналтириш тизимининг иши мактаб ёшидаги ўқувчлардан тортиб то катта ёшдаги аҳоли касбни мустақил танлашини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган. Сўнгги йиллардаги янги ахборот технологияларни кириб келиши билан инсон ҳаётида ўзгаришлар рўй берди. Бу эса, мамлакатнинг иқтисодий ўсишига ҳисса қўшди.

Буюк Британиянинг касбга йўналтириш ишларини ташкил этилиши. Бу мамлакатда, ёшлар бандлигига кўмаклашиш хизмати ХХ асрнинг бошида очилган бўлиб, ижтимоий-иқтисодий шароитнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган ва меҳнат бозори ўзгариб, мавжуд касбларнинг эскриши кузатилган ҳамда малакали ходимларга бўлган талаб ўсиб борган. Мамлакат ишчиларини ишга жойлаштиришни ташкил этилиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий йўқотишлар қониқарсиз даражада бўлиши жамиятда доимий ижтимоий тангликни келтириб чиқишига сабаб бўлган. Бу ҳолат, айниқса, ишсизлик билан азият чекаётган ёшларга таъсири кучлироқ бўлган. Шу муносабат билан, 1909 йилда ҳукумат, давлат меҳнат биржалари доирасида ёшларни ишга жойлаштириш билан шуғулланувчи махсус бюрolari ташкил этилган. Меҳнат биржалари таркибида умумий ўрта таълим мактаблари учун касбга йўналтириш хизматлари ташкил этилган. Мазкур хизматлар, 16 ёшгача бўлган ўқувчиларга ёрдам кўрсатган, меҳнат биржалари таркибидаги ёшларни бандлигини таъминлаш бюроси эса 19 ёшдан ўқувчиларга касб танлашда ёрдам кўрсатган.

Мамлакатда касбга йўналтиришнинг икки йўналишдаги тизими узок вақт давомида сақланиб турди. Фақатгина ХХ асрнинг 60-йилларида, давлат, мактабнинг касбга йўналтириш хизмати ва катталар бандлигини таъминлаш тизимини бирлаштириш билан мавжуд тизим ўзгартиришга қарор қилди. Лекин, бу қарор касбга йўналтириш соҳасидаги кўпчилик ўқитувчи ва мутахассислар томонидан маъқулланмади. Шу муносабат билан 1973 йилда, касбга йўналтириш ишлари нафақат мактабларда, балки коллеж ва

университетларида ҳам амалга оширилиши керак, деган, махсус қонун қабул қилинган. Шу қарорга асосан, касбга йўналтириш ишлари таълимнинг барча босқичларида амалга оширила бошлади.

Мактаб ва бошқа ўқув юртлирида асосий касбга йўналтириш ишларини профессионал маслаҳатчилар томонидан амалга оширилган. Уларнинг асосий вазифаси, ўқувчиларни қизиқишларини, қобилиятини аниқлаш ва касб танлаш бўйича уларга маслаҳат беришдан иборат бўлган. Уларнинг ишлари диагностик ёндашувга асосланган ҳолда ташкил этилган. Улар қизиқишларини аниқлашга доир саволномалар, турли тестлар (қобилиятини, шахс сифатларини аниқлаш тестлари ва ҳ.к.) ишлатганлар. Бироқ, диагностик ёндашув ўқувчилар фаолиятини аниқлашга тўсқинлик қилган.

1970 йилларда касбга йўналтириш ишларини ривожланаётган жараёнини ҳисобга олиб, янги концептуал ёндашув шакллантирилган. Кўпроқ эътибор мактаб таълимнинг барча босқичларида ўқувчининг ўз фаолиятини ривожлантиришга қаратилган. Ўқув жараёнига, касбга тайёрлашнинг умумлашган вариантли дастурлари жорий этилган, лекин бу дастурлар орқали ўқувчилар қатъий касб танлаш кўникмаларига йўналтирилмаган. Шунинг учун ўқувчилар ўз кучларини бир неча касбларда синаб кўришлари мумкин бўлган. Бундай ёндашув ўқувчилар мавжуд касблар билан юзаки танишганлари учун ҳам тўлиқ тан олинмади, чунки ўқувчиларда мактабни тамомлагач муваффақият билан меҳнат қилиш имкони бўлмади. Шунинг учун, касбга йўналтириш соҳасида концептуал ёндашувлар қайта кўриб чиқилди ва эътибор ўқув жараёнига қаратилди. Профессионал касбий тайёргарлик таълим соҳасидаги умумий таълим тайёргарлик йўналишларидан бири сифатида ҳисобга олинган эди. Таълим жараёнига муайян касблар бўйича касбий кўникмалар ва ўқувчиларнинг шахсий фазилатларини ривожлантирувчи, ўқувчиларни касблар бўйича фикрлаш доирасини кенгайтириш учун курслар киритилган.

Таълим ва меҳнат фаолияти қатъий чекланмаган бўлиб, касбга йўналтириш ишлари кенг ўрганилиб чиқилган ва ёшларга касб танлаш

ҳақида онгли қарор қабул қилишга ёрдам беришга мўлжалланган фаолият турлари қабул қилинган.

Хусусий мактабларда шаклланиб қолган анъанага кўра, ўқувчиларнинг касб танлашига шахсан мактаб директори жавобгар бўлган. У касб танлаш бўйича раҳбарни тайинлайди, унинг иши учун зарур шарт-шароитлар билан таъминлайди, муҳокама қилиш учун ота-оналар ҳамда касбга йўналтириш бўйича хизматлар ва ташкилотлар билан учрашувлар ташкил этади.

Касбга йўналтириш жараёнида ўқитувчи-мураббийларнинг таъсири сезиларли даражада катта ҳисобланади. Улар ўқувчиларнинг шахсий сифатлари ва қобилиятини юзага чиқишига кўмаклашадилар, ўқувчилар томонидан индивидуал режаларини бажарилишини назорат қиладилар ва ўқувчиларга тавсия берадилар. Касб танлашда, маслаҳатчи сифатида ўқувчиларининг касбий фаолияти, қобилияти ва имкониятлари ҳақидаги маълумотга эга ўқув фани ўқитувчилари ҳам иштирок этадилар. Ўқувчиларнинг касбга йўналтиришга қаратилган педагогик жамоанинг фаолияти натижасида, юқори синф ўқувчиларнинг жуда оз қисмигина касбга йўналтириш хизматлари ёки бошқа мактабдан ташқари ташкилотлар хизматидан фойдаланадилар.

Шундай қилиб, Буюк Британияда касбга йўналтиришнинг вазифаси ўқувчиларга касб танлашга ёрдам беришгина эмас, балки меҳнат бозори талаблари доирасида ўзларини баҳолашга ўргатиш. Шу билан бирга, касбни мустақил танлашга ва у ёки бу турдаги профессионал фаолиятида амалий тажриба оширишига алоҳида эътибор қаратилади. Касбга йўналтириш тизими ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига мувофиқ ҳолда тез ривожланган. Таълим ва касбий йўлининг танлашга йўналтириш ишлари ягона ва узлуксиз жараён сифатида қаралади. Касбга йўналтириш ишлари мактабда ўқиш даврида амалга оширилиб борилади ва кейинчалик унинг меҳнат фаолиятини назорат қилиб борилади. Буюк Британия ёшларини касбга йўналтириш муаммосига алоҳида эътибор қаратилади.

Германияда касбга йўналтириш ишларини ташкил этилиши. XX асрнинг 30-йилларида ёшларни таълим ва касбий соҳаларга йўналтириш хизматларини тақдим этувчи турли идора ва агентликлар ташкил топган. Уларнинг иш фаолияти, касбга йўналтириш Марказий бошқарув хузурида ташкил этилган аҳоли бандлиги ва ишсизликни суғурталаш институтининг бўлими томонидан мувофиқлаштирилади. Касбга йўналтириш хизмати ходимлари мактаб билан яқиндан ҳамкорликда иш олиб бордилар. Касбга йўналтириш мақсадида ташкилотлар ва ота-оналар билан ҳамкорликда сўровномалар, тест, консультациялар амалга оширилади.

Ўқувчилар, оиласи ҳақида умумий маълумот, шахсий қизиқишлари, қобилиятлари, касбий қизиқишлари ва қайси касбда фаолият олиб бормоқчилиги ҳақидаги “иш дафтари”ни тўлдиради. Ўтказилган психологик диагностика тестлар ва шифокорлар, психологлар, ўқитувчилар билан олиб борилган суҳбатларни ҳисобга олиб, консультант ўқувчининг қобилиятлари ҳақида хулоса қилади. Иш дафтаридаги қўшимча маълумотлар ва тест синов натижалари касбий консультация учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги пайтда, касбга йўналтириш тизими умумий касбий таълим корхонадаги самарали меҳнатга асосланган ҳолда ташкил этилмоқда. Меҳнат фаолияти давомида профессионал билим ва шахсий кўникмаларини ошириш, узлуксиз таълим тизимининг асосий мақсадидир.

Узлуксиз таълим тизими ҳам ўқувчиларни касбга мослашиш жараёнини енгиллаштиради ҳам меҳнат бозори талабига мос таълим билан таъминлайди.

Францияда ўқувчиларни касбга йўналтириш расман учта модел асосида ташкил этилади. Биринчи модел XX асрнинг 20-йилларида ишлаб чиқилган. Касбга йўналтириш ишлари мактабнинг яқунланиш арафасида ташкил этилиб, бунда ўқувчилар иш берувчиларни қидириш билан ташкил этилган. Бундан асосий мақсад, саломатлиги учун зарарли бўлиши мумкин тиббий қаршиликларни аниқлаш бўлиб, ёшларнинг индивидуал хусусиятлари

ва уларга иш берувчилар томонидан таклиф этилаётган касб хусусиятлари орасидаги мосликни аниқлаш.

Иккинчи модел XX асрнинг 60-йилларида устувор бўлиб, унинг асосини таълимий йўналтириш. Касбга йўналтириш ишлари мактаб томонидан олиб борилган, ягона умумий таълим жараёнини ўз ичига олади.

Энг кенг тарқалган модел эса учинчиси ҳисобланиб, унинг асосий моҳияти ўқувчининг мактабга қабул қилинганидан бошлаб то унинг жамиятга барқарор мослашишгача бўлган давригача педагогик жамоа томонидан уларни назорат қилиб, йўналтирилиб борилади.

Францияда, таълимга ва касбга йўналтириш ишлари алоҳида олиб борилади. Таълимга йўналтиришнинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг қобилиятларига мос таълим йўналишини танлашда ёрдам бериш. Касбга йўналтириш ишлари эса ўқувчилар амалга оширишнинг реал имкониятларини ҳисобга олган ҳолда касбий режаларни ишлаб чиқишга бўлган қобилиятлари ва имкониятларини аниқлашга қаратилади ва шундай касблар олами ҳақида маълумот беришдан иборат бўлади. Касбга йўналтириш ишлари ўқитувчилар, психологлар ва касбга йўналтириш хизмати маслаҳатчилари билан биргаликда олиб борилади. Бу жараён ўқувчиларни касбга йўналтирувчи барча иштирокчиларнинг ҳамкорлиги бевосита узвийлик тамойиллари асосида олиб борилади.

Япониянинг ҳам касбга йўналтириш ўзига хослиги мавжуд. Касбга йўналтиришни ташкил этиш таълим тизимининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқдир. Японияда таълимнинг асосий мақсадларидан бири бу – ўқувчиларни касбга тайёрлашда, ўқувчиларни касбий ривожланишга ўргатиш, келажакдаги, шахсий фазилатларига мос ва ўзлари қизиққан касбий ривожланиш йўллари тўғри танлай олиш қобилиятини ўстириш ҳисобланади.

С.Фукуяма томонидан ўқувчиларни касбни танлашга тайёрлигини шаклланишини баҳоловчи тест ишлаб чиқилган. Бу тест "Б-тест" (Рикиуата тест) ном олган. Муаллиф касб танлашнинг учта асосий омиллар белгилайди:

- а) ўз-ўзини таҳлил қилиш,
- б) касбларни таҳлил қилиш,
- с) профессионал синовлар (ўзини касбларда синаб кўриш).

Ўз-ўзини таҳлил қилиш – ўқувчилар ўз характери, интеллектуал қобилиятини, маҳоратини, жисмоний кучини аниқлаш имконини беради. Мазкур таҳлил, (педагог, психолог, ота-оналар) кузатуви, ўрганиши ва уларнинг баҳолари натижасида ўқувчи ўзига берган баҳоларини ҳисобга олган ҳолда ўз вақтида тўғри йўналишда иш олиб боришларига сабаб бўлади. Касбларнинг таҳлили – турли касбларнинг хусусиятларини ва ходимларга кўйиладиган талабларни очиқ беради. Касбий синовлар – ўқувчиларга мазкур касбда тажриба орттириш ҳамда қобилияти ва кўникмаларини унинг табиатига мослигини аниқлаш имконини беради.

Ҳар йили япон ёшлари танлов асосида инсон билан ўзаро боғлиқ бўлган (техника, табиат, белгилар тизими, бадиий образ) меҳнат фаолиятларида иштирок этадилар. Мактаб ўқувчилари бир йилда 16 марта, уч йил давомида 48 марта ўз билим ва кўникмаларини синаб кўриш имкониятига эга бўладилар. “Б-тест” дастурида – ўз-ўзини касбий синовлар ва улар томонидан қўлга киритилган профессионал тажрибалари қайд этилиб борилади. Ўз-ўзини касбий синовлар натижасида ўқувчилар, танлаган касб бўйича тайёргарлиги ҳамда мазкур касб, ходимга қўядиган талаблари билан танишганлик ва билим, кўникмаларга эгалик даражасини ҳисобга олган ҳолда ўзининг индивидуал хусусиятларини, манфаатлари ва интилишларига солиштириш имконини беради.

Россиянинг касбга йўналтириш ишларидаги тажрибалари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Россиянинг таълим тарихида ёшларни касб танлашга тайёрлаш муаммосини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилган ва қаратилиб келмоқда. Бошқа мамлакатларда бўлгани каби, Россияда ҳам касб танлаш муаммоси ижтимоий меҳнатнинг тақсимланиши ва касблар пайдо бўлиши билан бирга юзага келган. Лекин, XIX аср охирига қадар, касб танлашга

илмий муаммо сифатида эътибор қаратилмаган, чунки одатда ёшлар ўз кизиқиш ёки қобилиятларини ҳисобга олмай, ота-оналари касбини танлашга мойил бўлганлар. Касб танлаш жараёнига илмий нуқтаи назарда эътибор қаратилмаган. Шу билан бирга ёшларга касб танлашга тайёрлаш фаолиятларини олиб борувчи ташкилотлар ҳам бўлмаган.

Бу ҳолат, саноат ишлаб чиқаришнинг жадал ривожланиши ва кўплаб янги иш ўринлари ҳамда тор доирадаги мутахассисликлар пайдо бўлгунга қадар давом этган. Россияда касбга йўналтириш ишларига, асосан XX аср бошида эътибор қаратила бошлаган.

Бу даврга келиб, касбга йўналтириш хизматининг кенг тармоғи очилди, касбга йўналтириш бюро ва лабораториялар ҳамда турли илмий-тадқиқот институтларида касба йўналтириш методологик муаммолари билан шуғулланувчи психотехник лабораториялар ташкил этила бошлаган, илмий-тадқиқотлар методлари ривожлантирилди, касбга йўналтириш тестлари ишлаб чиқилди ҳамда касбни мутахассисга қўйиладиган талаблари ўрганила бошланди.

Кўпроқ эътибор, мактаблардаги касбга йўналтириш ишларига, айниқса, тарбиявий ишларга қаратилди. Кўпчилик ўқитувчилар ўқитаётган ўқув фанлари орқали касбга йўналтириш ишларини амалга оширганлар. Ёшларни касбни мустақил танлашга тайёрлашни назорат қилиш учун қисқа муддатли ўқув курслари ташкил этилган. Педагогик институтлари айрим бўлимлари (педагогик ва психотехник)да талабаларни касбга йўналтириш махсус тайёргарлик ишлари бошланган.

Кейинги йилларда, ўқувчиларни касбга йўналтиришга эътибор ошди, касбга йўналтириш назарияси ва амалиёти юзасидан тадқиқотларни кучайганини кузатиш мумкин. Унинг қуйидаги асосий компонентларини ишлаб чиқилди: касбий тарбия, касбий таълим, касбий маслаҳат, касбий танлов, касбий мослашиш. Ўқувчиларни мустақил равишда касб танлаш муаммоларини ҳамда касбга йўналтириш шакл ва методлари тадқиқ этилди. Мактаб ва корхоналар ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ҳамда меҳнат таълимини

ривожлантириш чора-тадбирлар ишлаб чиқилди (Э.Ф.Зеер, Е.А.Климов, Н.С.Пряжников, С.Н.Чистякова, Н.Ф.Родичев, Е.О.Черкашин ва бошқ.).

XX аср 70-йилларнинг охирига келиб, мактаблар ва мактабдан ташқари болалар таълим муассасаларининг асосий фаолияти касбга йўналтириш ва касблар ҳақида маълумотлар йиғиш, касб танлаш имкониятлари ва бандликни таъминлашдан иборат бўлган. Мактабларда касбга йўналтириш ишларини ташкил этиш учун педагогик кадрларни тайёрлаш тизими ташкил этилди, касбга йўналтириш доирасидаги илмий тадқиқотлар сони ортди, мунтазам равишда натижалар акс этган илмий анжуманлар, симпозиум, семинарлар ўтказилди.

1980 йилларга келиб касбга йўналтириш ишлари давлат даражасига кўтарилади. Меҳнат давлат қўмитаси ҳузурида, касбий маслаҳат пункларидан иборат кенг тармоқли бўлинмаларига эга бўлган ҳудудий касбга йўналтириш марказлари ташкил этилди. Мактабнинг касбга йўналтириш тизимини ривожлантиришда ўқув-услубий хоналар муҳим ролни ўйнади.

XX асрнинг 90 йилларда Россияни бозор иқтисодиётига ўтиши, касбни мустақил танлаш тушунчалари ўзгаришига олиб келди, фуқаролар орасида касбий фаолиятини қайта-қайта ўзгартириш эҳтимоли ошди.

Ўзгаришлар касбга йўналтириш сиёсатига ўз таъсирини кўрсатди. Инсонларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари касбга йўналтириш ишларга боғлиқ бўлиб қолди. Илм-фан ва амалиёт касбга йўналтириш муаммоларининг янги эчимларини топиш вазифасига дуч келди. 1990 йилда, С.Н.Чистякова раҳбарлигида “Мактаб–меҳнат–касб”, шахснинг ривожланиш қонунларига, унинг қизиқишлари ва эҳтиёжларига асосланиб ўқувчиларни касбга йўналтириш тизимининг янги ёндашувларни ишлаб чиқиш учун “Вақтинчалик илмий-тадқиқот жамоаси” ташкил этилди.

Россиянинг 2002 йилда жорий этилган махсус мактаблар ўқувчилари томонидан касбни мустақил танлашга тайёрлаш доирасида олиб борилаётган ишлар сезиларли даражада таъсир этди. Махсус касбий йўналтириш мактабгача ва бошланғич таълимига ҳам киритиш мумкин бўлди.

Касбга йўналтиришнинг асосий босқичи умумий таълимнинг асосий босқичи билан бир вақтга тўғри келади. Ўқувчилар таълим олиш йўналишни танлаш бўйича қарор қабул қиладилар ҳамда махсус касбий таълимни ўзлаштирадилар, шунингдек, психологик-педагогик ва шахсий диагностикага эга бўладилар. Ўқувчиларда қабул қилган шахсий қарорларига нисбатан ҳурмати шаклланади, чунки у орқали юқори синфда махсус касбий таълимни олишга қарор қабул қилади.

Махсус касбий йўналтиришнинг якуний босқичи умумий таълимнинг юқори синфларида амалга оширилади, натижада, ўқувчида таълимни ёки мактабдан кейинги касбий фаолиятни давом эттиришга қарор шаклланади.

Касбга йўналтиришга махсус тайёргарлик ишлари: таълимни ёки иш фаолиятини давом эттиришни танлашда ёрдам кўрсатиш, касблар олами билан танишиш, меҳнат бозорида талаб ва эҳтиёжлари ҳақидаги ахборотлар базаси билан ишлаш каби тадбирларни ўз ичига олади.

Халқаро тажрибаларни ўрганиш давомида касбга йўналтиришнинг мазмуни ва таҳлилига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Ёшларни касбга йўналтиришнинг бир қатор йўналишлари мавжуд, булар: таҳлилий йўналиш, таълимий йўналиш, шахсга йўналтирилган йўналиш, шаклланаётган йўналиш, ривожланаётган йўналиш, унинг (қийматли, минтақавий, инсонпарварлик ва бошқ.) жиҳатлари кабилардир.

Таҳлилий йўналиш - иш фаолиятда фойдаланиш учун таҳлил воситаси ёрдамида аниқланадиган шахснинг қизиқиш ва қобилиятларини эътибор олган ҳолда касбга йўналтириш ишини олиб боради.

Ёшларни касбга йўналтиришда тарбиянинг ўрни беқиёс чунки, тарбия инсонни ташқи таъсирларга бўлган муносабатларига асосланган. К.Роберте, Д.Сюпер ва бошқалар “ҳар кимни ҳар қандай касбга ўргатиш мумкин, фақат унинг учун, самарали усулни танлаш зарур” - деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун, ёшларни ўқитишда, асосий вазифа шахснинг индивидуал хусусиятларини ўрганиш ва ўқитиш учун оптимал шароитларни ташкил этиш лозим.

Бу олимларнинг фикрига кўра касбга йўналтириш ўқув жараёнининг ажралмас қисми бўлиши керак. Касбга йўналтиришнинг тарбиявий йўналиши ўқувчининг ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, касб танлашда ва берилган имкониятлардан фойдаланишда мустақил қарор қабул қила олишига ўргата олиши лозим.

Касбга йўналтиришнинг бундай ёндашуви шахс қобилиятларини ривожланишига олиб келади. Лекин, у дифференциал руҳий физиология назарияси ва амалиётида олинган маълумотларни инкор қилади. Одамлар орасидаги мавжуд табиий ва кам ўзгарувчан индивидуал фарқлар бир хил касбларда чидамликни шакллантиришига ёки бошқаларига эса бажара олмас тўсиқ бўлиши мумкин.

Касбга йўналтиришда инсонийлик хиссини уйғотишда, ўқувчининг инсонпарварлик тушунчасининг умумий тамойилларига асосланилади.

Касбга йўналтиришнинг ривожланиши, касбни тўғри танланишини белгиловчи омилдир. Бу эса, касб танловчини муҳим ҳаётий ва касбий вазифаларини ҳал этиш жараёнида фаол бўлишини талаб этади. Касбга йўналтиришнинг асосий мақсади, ўқувчи томонидан касбни мустақил танлашда унинг психологик тайёргарлигини шакллантиришни жадаллаштиришдир.

Амалдаги касбга йўналтириш ишларида диагностика ва тарбия масалаларида узлуксизлик мавжуд бўлсада, ҳалигача бу соҳада олимлар ўртасида назарий ва амалий ишланмалар юзасидан муҳокамалар тўхтамаган.

Касбни мустақил танлашга тайёрлаш жараёнига, таълим жараёни сифатида қаралиши керак. Касбни мустақил танлашга тайёрлашни шакллантиришда, касб танловчини онгли ва асосланган касбий фаолият турини танлаш имконини берувчи мотивацион муносабатини, қобилиятни, муҳим шахсий фазилатларини ифода этиш ва ривожлантиришга ўргатиш керакки, шу орқали касб танловчининг ўзининг шахсий ички ресурсларини ишга тушуриш билан ўзининг касбий фаолиятини олиб бора олсин.

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиққан ҳолда ривожланган мамлакатларда ўқувчиларни касбга йўналтиришга катта эътибор қаратилади, деб хулоса қилиш мумкин. Шу билан бирга, касб танлашда, меҳнат бозори шароитида ўзини-ўзи баҳолай олиш қобилиятига ҳамда етарли даражада рақобатбардош бўлишга интилиш устувор вазифа ҳисобланади. Хорижий мамлакатлардаги касбга йўналтириш соҳасидаги муаммоларини ўрганганимиз, бизга, ўтмишдан қолган ва ҳозирги кундаги педагогик анъанаримизни, тажрибаларимизни қайтадан кўриб чиқиш, таҳлил қилиш ҳамда ўқувчиларни касбга йўналтиришга ва ўқитувчиларни бу жараёни бошқаришга тайёрлашга бўлган қарашларимизнинг ўзгариши динамикасини кузатиш имконини беради.

Хорижий мамлакатлар касбга йўналтириш тажрибалари шуни кўрсатиб турибдики, аксарият мамлакатларда ҳозирда таълимни инсонпарварлаштириш тенденцияси кенг тарқалган. Таълим тизимлари прагматик, динамик, мослаштирилганлиги билан фарқ қилмоқда. Кўп мамлакатларда, таълим модернизациялашиши нафақат таълим-тарбиянинг структурасига балки, ўқувчиларни касб танлашга тайёрлаш тизимига ҳам таъсир қилган.

Хорижий давлатлар тажрибасида касбга йўналтириш ва бандликни таъминлашга, касб ҳақида маълумот ва маслаҳат бериш, касбни ўқувчи томонидан танлашга тайёрлаш, унинг бандлигини таъминлаш ва меҳнат фаолиятига мослашуви (адаптацияси)ни таъминловчи жараёнларни ўз ичига олувчи ягона комплекс сифатида қаралмоқда. Хорижий олимларнинг мазкур комплекснинг қисмлари ҳақидаги фикрлари шуни ифодалайдики, ўқувчининг ўқишдан меҳнат фаолиятига ўтиши - натижавий ҳаракатдир.

Халқаро ҳамжамият томонидан тўпланган педагогик тенденциялар ва ёшларни касбга йўналтириш тажрибалари, бизнинг таълим тизимимиз қизиқишини уйғотмоқда ҳамда ҳозирда жорий этиш бўйича тажрибалар ва чора-тадбирлар белгилаш мақсадга мувофиқ эканлигини англатмоқда.

Жаҳоннинг ёшларни касбга йўналтириш тажрибасидан келиб чиқиб, касбга йўналтиришда диагностик йўналишининг асосий мақсади боланинг

туғма салоҳиятини ташхис қилишдан иборат, шунинг учун ўқувчига ўз устида ишлаш шароитини яратиш лозим.

Шахсни ижтимоийлашувини ривожлантириш асосида турмуш тарзини танлашга, ёки оддий қилиб айтганда мактаб ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш жараёни такомиллаштирилса, шундагина касбга йўналтириш ишлари шахсга йўналган бўлади.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Касбга йўналтиришнинг психологик жиҳатларини тушунтиринг.
2. Касбга йўналтиришни моҳияти ва мазмуни изоҳлаб беринг.
3. Касбга йўналтириш асослари тўғрисидаги таълимот, фан, техника ва ижтимоий тараққиёт, касбни тўғри танлашнинг аҳамияти, касбга бўлган қизиқишни шакллантириш мазмунини тушунтиринг.
4. Профессиограмма нима?
5. Касб қандай танланади?.
6. Касблар характеристикаси – профессиограмма нимани билдиради?
7. Касбга йўналтириш ишларига қўйиладиган талаблар ва хатоликлар қайсилар?
8. Психологиянинг асосий принциплари ва уларнинг касб танлаш ишларидаги аҳамияти.

II БОБ. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ МАЪМУН МОЎЯТИ

2.1. Узлуксиз таълим жараёнида касбга йўналтириш боскичлари

Касбий фаолият инсон ҳаётида унинг ижтимоий интилишларини, ўзини намоён этишни ва англашни таъминлашнинг асоси ҳисобланади. Шунини таъкидлаш мумкинки, касбга йўналтириш, таълим жараёнида олинган назарий билимларни мустаҳкамлаш ва ушбу билимларни касбий фаолиятни кўникма ва маҳоратга айлантириш таълим тизимининг устувор йўналиши бўлиши лозим.

Ўзбекистан Республикасининг ижтимоий - иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳа - бу узлуксиз таълим бўлиб, у кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси ҳисобланади.

Узлуксиз таълим ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий бой шахс шаклланиши ва юқори малакали рақобатбардош кадрлар илдам тайёрланиши учун зарур шарт-шароитлар яратади.

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва қуйидаги таълим турларини уз ичига олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- касб-ҳунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

•Касбни тўғри танлаш - инсон турмушида муҳим қадамдир, ёш авлоднинг бутун ҳаётидаги муваффақияти кўп жиҳатдан касбнинг қанчалик тўғри танланишига боғлиқ.

•Касбни тўғри танлаш ҳар бир мактаб ўқувчисининг қизиқишига, майлига, қобилиятига ва имкониятларига мос бўлиши учун унинг соғлигини, ўзлаштиришини ва ҳиссиётларини ҳисобга олиш лозим, булар ижтимоий фойдали ва унумли меҳнатда ҳаммадан кўра кўпроқ қарор топади ва намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги «Халқ таълими бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5538-сонли **Фармонида** ўқувчиларнинг ўқув, психологик ва жисмоний юкларини оптималлаштиришни ҳисобга олган ҳолда ўқув-тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шаклларини, замонавий педагогик ва ахборот технологияларини, касбга йўналтириш, таълим ва тарбиянинг самарали усулларини жорий этиш алоҳида белгилаб кўйилди.

Касбни мустақил танлаш кичик ёш давридан оқ бошланиб инсоннинг келажақдаги бутун ҳаётига таъсир этадиган зарурий қарор қабул қиладиган ўспиринлик даврида яқунланади. Ўқувчи ёшларни касб-ҳунарни мустақил танлашга кичик ёшдан тайёрлаш учун уларнинг психофизиологик хусусиятлари асосида ташкил этиш лозим. Бунинг учун таълим тизимининг махсус касбга йўналтириш дастури бўлиши мақсадга мувофиқдир.

“Умумий ўрта таълим мактабларида узлуксиз касб-ҳунарга йўналтириш” тўрт босқичдан иборат бўлиб, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари, бошланғич, ўрта ва юқори синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда узлуксиз касб-ҳунарга йўналтириш ишларини олиб бориш ҳамда меҳнат қилиш кўникмасини, малакаларини ривожлантиришга мўлжалланган махсус дастур амалиётга киритилган. Мазкур дастурда касб-ҳунарга йўналтиришнинг аниқ мақсадлари, вазифа ва йўналишлари, мактаб ўқувчилари билан олиб бориладиган касб-ҳунарга

йўналтириш ишларининг босқичлари белгилаб берилган ҳамда ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик Республика ташхис маркази фаолияти янада такомиллаштириш белгиланган, ушбу босқичлар орқали умумий ўрта таълим мактабларидаги касбга йўналтириш ишларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш сифатида тадқиқ қилинди.

Умумий ўрта таълим мактабларида узлуксиз касб-ҳунарга йўналтириш Дастурига кўра:

Биринчи босқич “Касблар алифбоси” билан танишиш, эрта касб-ҳунарга йўналтириш. Мактабгача таълим муассасаларида 5-6 ёшдан бошлаб касб-ҳунарга йўналтириш ишлари ташкил қилинади ва амалга оширилади.

Эрта касб-ҳунарга йўналтиришнинг асосий мақсад ва вазифалари:

- болаларда инсонлар турли касб эгалари ҳақидаги билим ва тасаввурларининг ривожланиши ва шаклланиши;

- болаларда турли ҳамда кенг тарқалган касбларга қизиқишини, ривожлантириш ва унга ижобий муносабатни шакллантириш;

- катталар меҳнати, меҳнат натижаси, меҳнат қуроллари ҳақидаги бирламчи тасаввурларини мустаҳкамлаш учун шароитлар яратиш;

- мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларида меҳнат малакалари ва кўникмаларини оилавий шароитда тарбиялаш юзасидан оналарга тавсиялар бериш.

Касб-ҳунарга йўналтириш ишларининг услуби ва воситалари:

- касб-ҳунарга йўналтириш ҳақида ҳикоялар, суҳбат, шеърлар, топишмоқлар, китоблар, (катта боғча ёш даврига хос бўлган болаларга тушунарли тилда касбий маълумот бериш);

- касбга йўналтириш мавзусида расм (карточка), плакатлар, слайдлар, видеофильмлар намойиш қилиш (катта ёш даврга хос бўлган кўрғазмали-образли касбий маълумот);

- ривожлантирувчи ва ўргатувчи касбий ўйинлар (катта ёш даврга хос бўлган касбий маълумот, ўйин, ўқув ва коммуникатив фаолиятлари билан биргаликда);

- ўқув дарслари, “меҳнат дарси” конкурслар (мактабгача ёш даврида меҳнат ва ижодий, ўқув-ўйин фаолиятининг жараёнида касбий маълумот);

- ота-оналар учун суҳбат ва топшириқлар (болаларни касбга йўналтириш бўйича тавсиялари, касбий маслаҳат, касбий маърифат, уларнинг билимларини мустахкамлаш ва ривожлантириш, оддий ўйин, ўқув, меҳнат малакалари ва кўникмаларини оилавий шароитда тарбиялаш) ишларини олиб бориш назарда тутилган.

2.2. Мактабгача таълим муассасаларида касб-хунарга йўналтириш

Узлуксиз таълимнинг биринчи босқичи мактабгача таълим бўлиб ҳозирда бу соҳада фаолияти тубдан ислоҳ этилмоқда, жумладан Мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш бўйича 2017 — 2021 йилларга мўлжалланган дастурни қабул қилиниши, бу дастурда илғор хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш шароитларини яратиш; мактабгача таълим сифатини ошириш, мактабгача таълим муассасаларида болаларни мактабга сифатли тайёрлашни тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган замонавий таълим дастурлари ва технологияларини жорий этиш алоҳида таъкидлаб ўтилган.

“Мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари” асосида, мактабгача таълим тизимидаги барча муассасаларда касб-хунарга йўналтириш “Болажон” таянч Дастури асосида олиб борилган. Мазкур Дастурда, болаларда меҳнат қилиш туйғусини шакллантириш, болаларда катталар меҳнатига қизиқишни тарбиялаш ишлари («Болажон» таянч дастури “Билиш жараёни” бўлимида “Атроф олам тўғрисидаги билимга эга бўлиш ва уни англаш” қисмининг “Катталар меҳнати” банди асосида) олиб борилган, масалан:

Кичик (3-4 ёш) гуруҳ болаларини энага, ошпаз, қоровул, ҳамшира, боғбон, сотувчи меҳнати ҳақида таништириш ҳамда кир ювувчи ва

ҳайдовчилар меҳнати ҳақида суҳбат қилиш; Уларнинг меҳнати ҳақидаги тасаввурларини бойитиш; Уларнинг меҳнат жараёнлари (энага хонани тозалайди, идиш-товокларни, деразаларни ювади, сочиқларни алмаштиради, овқат келтиради, болаларнинг кийинишларига ёрдам беради ва ҳ.к) кабилар билан таништириш; Болаларда катталарнинг меҳнати натижаларини ҳурмат қилишга ва эъзозлашга ўргатиш назарда тутилган.

Ўрта (4-5 ёш) гуруҳ болаларда катталар меҳнатига ҳурмат ва қизиқиш ҳиссини тарбиялаш; Ўзбек халқининг миллий ҳунармандчилиги, дурадгорлик, деҳқон меҳнати билан таништириш, ўз тарбиячиси ва бошқалар меҳнати ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш ҳамда боғбон ва қурувчи меҳнатини кузатиш ишлари олиб бориш назарда тутилган.

Катта (5-6 ёш) гуруҳ ишлаб чиқариш корхоналари, қурилишлар, далаларда қилинадиган меҳнат ҳақидаги билимларини такомиллаштириш; Уларни яқин атрофдаги корхонага олиб бориш (мебель, автомобил, телевизор, чинни ишлаб чиқарувчи корхона, новвойхона ва ҳ.к.) ҳақидаги билимларини аниқлаш ва такомиллаштириш; Матонатли касб эгалари мавзусида суҳбат қилиш, пахтакор, боғбон, пиллакорлар деҳқон, чорвадор, тикувчи, шифокор меҳнати билан таништириш; Тарбиячи, ўқитувчи, тикувчи, сотувчи, шифокор ва ҳ.к. касб эгаларининг меҳнат жараёнини кузатиб бориш назарда тутилган.

Фақатгина катта (5-6 ёш) гуруҳда (машинасоз, тикувчи, косиб, нонвой, ошпаз, ўймакор, бўёқчи, ҳайдовчи) касблар билан таништириш ишлари олиб борилиши назарда тутилган.

Тайёрлов (6-7 ёш) гуруҳ болаларни катталар меҳнати ҳақидаги тасаввурларини ривожлантириш, кишилар меҳнатига ҳурмат ҳиссини тарбиялашни давом эттирилади; Болаларга деҳқончилик, чорвачилик, кулолчилик, тикувчилик ҳақида сўзлаб берилади, ўт ўчирувчилар, учувчи, қурувчилар ҳамда бозор турлари ҳақида суҳбат қилиш; Шифокор, боғбон, ошпаз, ҳайдовчи, каштачилик ва кулолчилик санъати билан таништириш; Алоқа бўлими ва янги қурилаётган қурилишлар биносига саёҳат уюштириш;

Бозор ҳақида тушунча бериш; Касб-хунарга оид “Дўкон”, “Дехқон бобо”, “Почта”, “Чевар”, “Ҳайдовчи”, “Ўқитувчи”, “Ҳамшира”, “Бозор-бозор”, “Ошпаз” ўйинларини ўйнаш назарда тутилган.

Мактабгача ёшдаги болаларни касб билан таништириш – янги ва ҳали ўрганилмаган йўналишидир ва мактабгача таълим тизими педагог ходимлари учун кенг қамровли фаолиятдир.

Мактабгача таълимда касбга йўналтириш ишларини уч даврга бўлинса мақсадга мувофиқ бўлади: кичик мактабгача ёш (3-4 ёш, кичик гуруҳ); ўрта мактабгача ёш (4-5 ёш, ўрта гуруҳ); катта мактабгача ёш (5-7 ёш, катта ва тайёрлов гуруҳлар).

Мактабгача таълим муассаса тарбияланувчиларнинг касблар ҳақида тасаввурларини шакллантиришда қуйидаги вазифаларни (ёш даврлар кесимида) амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

Кичик мактабгача ёшдаги болалар (3-4 ёш).

Вазифалар:

- болаларда баъзи касблар ҳақида бошланғич тасаввурларини шакллантириш, оддий касб турлари ва асбоблари (касб эгаси меҳнат фаолиятида ишлатадиган);

- асосий фаолият тури бевосита инсонларга ғамхўрлик (қайғуриш) билан боғлиқ бўлган касб эгаларини ажратишни (фарқлашни) ўргатиш;

- болаларнинг эътиборини асосан меҳнат қилаётган, миллий эртақлар ва ижодий адабиётлар ижодий қахрамонлари қаратиш лозим;

- яқин атрофдаги одамлар касбий фаолиятида олиб бораётган ишларининг хавфсиз усуллари ҳақида тасаввурларини ошириш.

Ўрта мактабгача ёшдаги болалар (4-5 ёш).

Вазифалар:

- болаларни, инсон ва жамият талабини қондиришга қаратилган касблар ҳақида тасаввурини шакллантириш;

- болаларни, иш фаолияти қийин бўлган касблар ҳақида тасаввурини шакллантириш;

- инсонлар меҳнат қилишининг асосий сабаблари ҳақида болаларнинг тасаввурини шакллантириш;

- касбларни солиштира олишни ўргатиш;

- бола учун тушунарли бўлган, муайян меҳнат турининг мазмунини ажрата (фарқлай) олишни ўргатиш;

- кенг тарқалган, фавқулодда ҳолатлар ёки махсус хизматлар билан боғлиқ бўлган касбий фаолият турлари билан таништириш.

Катта мактабгача ёшдаги болалар (4-5 ёш).

Вазифалар:

- болаларда касб турлари, меҳнат натижасининг шахсга ва жамиятга аҳамияти ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва таснифлаш;

- инсонлар ишини енгиллаштирадиган турли хилдаги техникалар ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва таснифлаш;

- меҳнатнинг иқтисодий тушунчалари ҳақидаги бошланғич тасаввурларини шакллантириш;

- болаларни, касбий фаолиятнинг турли йўналишлари ҳақидаги тасаввурларини адабий китоблардан фойдаланган ҳолда шакллантириш;

- меҳнат фаолият йил фасллари билан боғлиқ бўлган касб эгалари ҳақидаги билимларини таснифлаш;

- ижодкорлик билан боғлиқ бўлган касблар билан таништириш: рассом, ёзувчи, композитор, миллий хунармандилик, кулочилик.

Мактабга тайёрлов ёшдаги болалар (6-7 ёш)

Вазифалар:

- инсон, жамият ва давлат талабини қондириш билан боғлиқ бўлган касблар ҳақида тасаввурини (касб турининг мақсад ва вазифасини; инсон, жамият ва давлат аҳамиятига молик бўлган баъзи меҳнат жараёнларини, натижаларини, меҳнатнинг иқтисодий тушунчаларини) кенгайтириш ва таснифлаш;

- замонавий касблар ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш ва таснифлаш;

- ҳудудда мавжуд ва ҳудуд шароитига мос касблар ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш ва таснифлаш;

- инсоннинг ёрдамчиси бўлган – механизм, машина ва қурилмаларнинг роли ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш;

- ишлаб чиқариш (тикувчилик, қурувчилик, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариши) ва хизмат кўрсатиш (тиббиёт, савдо, таълим) билан боғлиқ бўлган турли касблар ва уларнинг фаолият натижалари ҳақидаги тушунчаларини шакллантириш;

Мактабгача таълимнинг якунига қадар белгиланган вазифаларни амалга оширилиши билан қуйидаги натижаларга эришилади:

- бола, касб эгалари меҳнати фаолиятида ишлатадиган техника ва жиҳозлар вазифалари ҳақида билади;

- турли иқтисодий соҳадаги касбларни айта олади;

- касбни муҳим белгиларидан фарқлай олади;

- турли касб эгаларининг касбий муҳим сифатларини айта олади;

- меҳнат фаолиятининг тузилиш (мақсад, материаллар, жиҳозлар, меҳнат фаолияти, натижа)ларни ажрата олади;

- ҳар қил турдаги меҳнат ва касбларнинг ўзаро алоқасини тушунтира олади;

- инсон манфаатида меҳнатнинг ролини тушунтира олади;

- оила бюджети ва пулнинг вазифаси ҳақида тушунарларга эга бўлади;

- турли касбдаги инсонларнинг ўзаро муносабатларини ўйинларда фойдалана олади;

- катталарнинг меҳнат фаолиятида (қўлидан келганча) ёрдам беради;

- меҳнат фаолиятига ижобий ёндашади;

- уй жиҳозларидан (хавфсизликни ҳисобга олган) фойдалана олади.

Мактабгача таълим жараёнини юқоридаги вазифалардан келиб чиқиб режа асосида олиб борилса, ижобий натижага эришилади ҳамда бу натижалар тарбияланувчиларга умумий ўрта таълим мактабида касб-ҳунарни мустақил танлашларига замин бўлади.

2.3. Мактаб ўқувчиларини касб-хунарга йўналтириш

Касбга йўналтириш – бу ўқувчининг бутун ҳаёти учун ўзи томонидан касб танлаши эмас, балки, инсон касбий фаолиятини бошлаганда, ўзини унда намоён эта олиши учун шахсий ички ресурсларини фаоллаштириши ҳамда касб-хунарни мустақил танлашга тайёрланишнинг шаклланишидир.

Юқорида қайд этилган дастурнинг иккинчи босқичининг вазифаси “Ким бўлсам экан?” бошланғич касб-хунарга йўналтиришдир. Касб-хунарга йўналтириш ишлари бошланғич синфларда (1-4 синфлар) кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун (6-9 ёки 7-10 ёшлилар) ташкил этилади ва амалга оширилади.

Бошланғич касб-хунарга йўналтиришнинг асосий мақсад ва вазифалари:

- кичик мактаб ёшида ўқишга ва меҳнатга виждонан муносабатда бўлишни шакллантириш, уларнинг жамиятда ва инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эгаллигини тушуниш;
- ота-онасининг ва бошқа оила аъзоларининг ҳамда турли касбларга бўлган қизиқишини ривожлантириш, “Касблар олами” билан таништириш;
- ўқув, меҳнат, ижодий ва коммуникатив фаолиятда малака ва кўникмаларни ривожлантириш;
- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг психологик-педагогик ташхиси, умумий психологик, ақлий ва жисмоний ривожланиши коррекцияси (бошланғич синфда ўқиш ва ушбу босқичда касб-хунарга йўналтиришнинг вазифалари билан боғлиқ);
- кўрғазмали-образли, кўрғазмали-харакат, вербал ва мантиқий тафаккурни, тасаввурни, кўрган ва эшитган маълумотларни ёдда сақлаш ва қайта тиклашнинг оддий ва мураккаб операцияларини ривожлантириш (касбий маълумотни қабул қилиш билан боғлиқ); умумий ўқув, меҳнат ва коммуникатив малака ва кўникмаларини ривожлантириш (бирор бир касб учун аҳамиятли бўлган ўқув фанларини ўзлаштириши билан боғлиқ);

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг иқтидорини, қобилиятини аниқлаш, ота-оналар учун тавсиялар ишлаб чиқиш (иқтидорли боланинг бошланғич синфларда ва оилада таълим ва тарбияси; шунингдек, келгусида ихтисослаштирилган лицей, мактаб ёки интернатларда ўқиш имконияти билан боғлиқ).

Касб-хунарга йўналтириш ишларининг услуги ва воситалари:

- касб-хунарга йўналтириш ҳақида хикоя, суҳбат, шеър, топишмоқлар, китоблар, (кичик мактаб ёши даврига тушунарли тарзда касбий маълумот бериш);

- касбга йўналтириш мавзусида расм (карточка), плакатлар, слайдлар, видеофильмлар намойиш қилиш (кичик мактаб ёши даврига тушунарли тарзда кўргазмали-образли касбий маълумот бериш);

- ривожлантирувчи ва ўргатувчи касбий ўйинлар (кичик мактаб ўқувчиларига ўйин, ўқув ва коммуникатив фаолиятлари билан биргаликда касбий маълумот бериш);

- ўқув дарслари, “меҳнат дарси”, “касбга йўналтириш дарслари” конкурслар (меҳнат ва ижодий, ўқув фаолият жараёнида касбий маълумот);

- ота-оналар учун суҳбат ва топшириқлар (болаларни касбга йўналтириш бўйича тавсиялари, касбий маслаҳат, касбий маърифат, уларнинг билимларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, меҳнат малакалари ва кўникмаларини оилавий шароитда тарбиялаш).

Учинчи босқич – “Касблар оламига саёҳат” қидирув- ривожлантирувчи касбга йўналтириш”. Касб-хунарга йўналтириш ишлари ўрта синфларда (V-VI-VII синфлар) кичик умумий ўрта таълим мактабларининг кичик ва ўрта ёшдаги ўсмирлар учун 11- 12, 13 -14 ёшлилар) ташкил этилади ва амалга оширилади.

Қидирув касб-хунарга йўналтиришнинг асосий мақсад ва вазифалари.

- турли хил соҳадаги мутахассислик фаолияти бўйича қизиқишларини, жамиятдаги ижтимоий институтлар ва аниқ касб, мутахассисликни танлашни қўллаб-қуватлаш ва ривожлантириш.

- ўқувчиларни индивидуал психологик ва шахсий хусусиятларини психологик-педагогик ташхис (ушбу босқичда касбга йўналтириш вазифалари ва педагогик коррекция ишлари билан боғлиқ);

- шахсининг касбий ўзлигини белгилашни шакллантириш ва ривожлантириш, касб танлаш билан боғлиқ бўлган ўсмирнинг индивидуал психологик ва шахсий хусусиятларини, қизиқиш, лаёқат, қобилиятини англаши;

- ўқув, меҳнат, коммуникатив ва ижодий фаолиятда малака ва кўникмаларнинг шакллантириш, (алоҳида касбга тааллуқли бўлган предмет ҳақидаги билимларни ўзлаштириш);

- оддий ва мураккаб, вербал ва невербал мантикий тафаккур, фазовий тасаввурини, эсда сақлаш ва қайта эсга тушириш малакаларини ривожлантириш (касбга йўналтириш ҳақидаги маълумотларни ўзлаштириш билан боғлиқ);

- иқтидорли болаларни ижодий ёки махсус қобилиятларини ривожлантириш мақсадида психологик-педагогик қўлаб-қувватлаш; ота-оналарга тавсиялар ишлаб чиқиш (иқтидорли болани оилада тарбиялаш ва мактабда ўқитиш мақсадида ихтисослаштирилган лицей, мактаб, интернатларга кириш учун касбий маслаҳат).

Касб-ҳунарга йўналтириш ишларининг услуги ва воситалари:

- касбга йўналтириш бўйича гуруҳий суҳбатлар ва индивидуал касбий маслаҳат (ўсмирлар учун касбий маълумотлар);

- касбга йўналтириш мавзусида плакатлар, слайдлар, видеофильмлар намойиш қилиш (ўсмир учун кўргазмали воситалар ёрдамида касбий маълумот);

- “меҳнат дарслари”, “касб-ҳунарга йўналтириш дарслари”, “ижодий конкурслар”, “викториналар” (ўқув, меҳнат, ижодий фаолият жараёнида касбий маълумот);

- ота-оналар учун суҳбат ва топшириқлар (касбий маърифат, касбий маслаҳат, ўсмирларга касб-хунарга йўналтириш, оилавий шароитда билим, малака ва кўникмаларини мустаҳкамлашни тарбиялаш бўйича тавсиялар).

Тўртинчи босқич: “Мен орзу қилган касб” шахсинг касбий йўналганлигини шакллантириш ва ривожлантириш”. Касб-хунарга йўналтириш ишлари умумий ўрта таълим мактаблари (VIII – IX синфлар) катта ёшдаги ўсмирлар учун (15-16 ёшлилар) ташкил этилади ва амалга оширилади.

- ўқувчиларда шахсининг касб-хунарга йўналганлигини шакллантириш ва ривожлантириш, ўрта махсус касб-хунар тизимида касб ва аниқ тайёрлов йўналишини танлаш билан боғлиқ бўлган касбий қизиқиш, касбий мақсад ва қадрият ва мотивларнинг йўналганлигини англаши;

- касбий фаолиятнинг аниқ соҳасига касбий қизиқишини шакллантириш ва ривожлантириш, аниқ касб, мутахассис ва тайёрлов йўналишини онгли равишда танлаши (академик лицей ёки касб-хунар коллежи);

- ўқув, меҳнат, коммуникатив ва ижодий фаолиятда билим малака ва кўникмаларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш (аниқ касб ва мутахассислик учун аҳамиятга эга бўлган);

- ўқувчиларнинг индивидуал психологик ва шахсий хусусиятларини психологик-педагогик ташхиси (бу босқичда педагогик коррекция ишлари ва касбга йўналтириш вазифалари билан боғлиқ бўлган);

- мураккаб новербал, вербал, мантикий ва абстракт тафаккурни ҳамда фазовий тасаввурни, оператив ва узоқ вақтли хотирани ривожлантириш (касб-хунарга йўналтириш маълумотларини ва предмет билимларини ўзлаштириш учун);

- иқтидорли ўта қобилиятли юқори синф ўқувчиларини психологик-педагогик қўлаб-қувватлаш; ота-оналарга тавсиялар ишлаб чиқиш (касбий маслаҳат, касбий маълумот, касб, мутахассислик танлаш билан ва академик лицей ёки касб-хунар коллежларига кириш имконияти билан боғлиқ бўлган);

Касб-хунарга йўналтириш ишларининг услуги ва воситалари:

- касб-хунарга йўналтириш бўйича гуруҳий суҳбатлар, индивидуал касбий маслаҳатлар (катта ёшдаги ўсмир болалар учун касбий маълумот);
- касб-хунарга йўналтириш бўйича плакатлар, слайдлар, видеофильмлар намоиши (юқори синф ўқувчилари учун касбий маълумотнинг кўргазмали воситалари);
- «меҳнат дарси», «касб-хунарга йўналтириш дарси», «ижодий конкурслар, викториналар, диспутлар» (шахснинг касбий йўналиши, касб, мутахассислик ва тайёрлов йўналишини танлаши билан боғлиқ);
- Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларига, корхона, ташкилотларга экскурсия;
- Ота-оналар учун суҳбатлар ва тавсиялар (ўсмирларни касбга йўналтириш, тайёрлов йўналиши ва касб танлаши бўйича; оилавий тарбия шароитида шахснинг касбий йўналганлигини шакллантириш бўйича) бериб борилади.

Қайд этиш керакки, умумий ўрта таълим босқичи ҳам ана шу узвийлик ва узлуксизлик жараёнида ҳал қилувчи ўринлардан бирини эгаллайди. Чунки бошланғич таълимни олгач 5-9-синф ўқувчиларини изчил равишда олий таълим муассасалари академик лицейларига тайёрлаш босқичига ёки 10-11 синфларда ўқитиладиган ўқув ишлаб чиқариш мажмуаси (ЎИЧМ) касбга тайёрлаб борилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 24 октябрдаги “Умумий ўрта таълим муассасаларининг 10-11-синфлари ўқувчиларига касбий таълим беришга ихтисослашган ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги 868-сон қарорига мувофиқ таълим муассасаларида умумий ўрта таълим мактабларининг 10-11-синф ўқувчилари учун ўқув ишлаб чиқариш мажмуалари ташкил этилди.

Белгиланган вазифалар ижроси юзасидан, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Касб-хунар таълими марказининг 2018 йил 29 мартдаги “Умумий ўрта таълим мактабларининг 10-11-синф ўқувчиларига

ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларида бериладиган касблар бўйича малака талабларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 16, 6/ҚҚ-сон қўшма қарори қабул қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Касб-хунар таълими марказининг 2018 йил 28 майдаги “Умумий ўрта таълим мактабларининг 10-11-синф ўқувчиларига ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларида ўргатиладиган касбларнинг ўқув дастурларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 28, 13/ҚҚ-сон қўшма қарори қабул қилинди.

Ушбу қарор асосида умумий ўрта таълим мактабларининг 10-11-синф ўқувчиларига касб ўргатиш учун ўқув методик мажмуалар ишлаб чиқилди.

Бунда, айниқса, 8–9-синфлар ўқувчиларини касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш муҳим педагогик вазифалардан ҳисобланади. Касбга йўналтириш эса ўқувчиларга касбий билимлар бериш билан характерланади. Касбий билим - ўқувчиларга турли касблар, мутахассисликлар, ихтисосликлар ҳақида маълумот бериш; таълим турлари, танланган касб ва мутахассисликни қайси таълим муассасасида олиш мумкинлиги; бундан ташқари, касбларни инсоннинг жисмоний, руҳий ва шахсий сифатларини инобатга олган ҳолда танлашни назарда тутати.

Ижтимоий талабларни қондириш мақсадида, мактабда касбга йўналтириш юзасидан олиб бориладиган ишларни мазмунан янгилаш, изчил йўлга қўйиш зарурати туғилмоқда.

Мактабда ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш биргина меҳнат таълими ўқитувчисининг иши эмас, балки бутун мактаб жамоасининг, маҳалла, ота-оналар, жамоатчиликнинг биргаликдаги ишидир. Мактабда фан ўқитувчилари томонидан мавзулар касблар билан боғлаб ўтилса, мактаб психологи томонидан ўқувчиларнинг қизиқишлари, мойиликлари ва индивидуал қобилиятлари ҳисобга олинган ҳолда таълим-тарбия ишлари ташкил этилгандагина ўқувчилар касб-хунарни мустақил танлашга тайёр бўладилар.

Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ишлари таълим-тарбия билан узвий кечадиган, унинг барча қирраларини камраб оладиган узлуксиз жараёндир. Мактабгача, умумий ўрта таълим мактаблари ва мактабдан ташқари, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари, жамоа ташкилотлари ҳамда ота-оналарнинг ўзаро ҳамкорлиги бу жараённинг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Бундай ҳамкорлик ўсиб келаётган ёш авлодга онгли ва ўз ихтиёри, қизиқиши, хоҳиш-истакларига асосан мустақил касб танлаш, ўз касбий истиқболини белгилаш ҳамда жамият равнақига муносиб ҳисса қўшиш имконини яратади. Зеро, касбий таълим-тарбиядан асосий мақсад - бу умумий ўрта таълим мактабларининг ўқувчи ва битирувчиларини онгли ва мустақил равишда касб-ҳунар танлашга тайёрлаш, келгуси таълимнинг йўналишини ва касб-ҳунар эгаллашнинг усулларини аниқлашдир.

Бешинчи якуний босқич: “касбий мослашиш, касбий ўсиш ва шахснинг ўз-ўзини ривожлантириши”. Ёшларнинг касбий мослашиши, касбий ўсиш ва шахснинг ўз-ўзини ривожлантириши касб-ҳунар таълими муассасаларида амалга оширилади.

2.4. Касб-ҳунарга йўналтиришда касбий мотив ва мотивацияни шакллантириш

Шахснинг иш фаолияти билан боғлиқ мотивацияларни 3 гуруҳга ажратиш мумкин; биринчиси - меҳнат фаолияти мотивлари, иккинчиси - касб танлаш мотивлари ва учинчиси-иш жойини танлаш мотивлари. Аниқ фаолият эса барчасини жамланган ҳолда изоҳланади, яъни, бунда меҳнат фаолияти мотивлари, касб танлаш мотивларининг шаклланиши, шунингдек, қолган иккита мотив орқали эса иш жойини танлаш мотивлари ҳам юзага келади. Меҳнат фаолияти мотивлари хилма-хил бўлиб, улар ўзига хос омиллар билан белгиланади. Биринчи гуруҳ омилларига жамоавий характернинг уйғониши билан боғлиқлари киритилиб, бунда жамоага фойда тегишини англаш, бошқа

инсонларга ёрдам бериш истаги, меҳнат фаолиятида ижтимоий установканинг зарурлиги ва бошқаларга нисбатан тобеликни хоҳламаслик каби мотивлар ҳисобланади. Иккинчи гуруҳ омиллари ўзи ва оиласи учун моддий маблағнинг орттирилиши, моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг кондирилиши учун пул ишлаб топиш мотивларидир. Учинчи гуруҳга ўзини ўзи фаоллаштириш, ривожлантириш, ўзини намоён қилиш эҳтиёжларининг кондирилиши ва бошқалар киради. Маълумки, инсонлар табиатдан бирор-бир фаолият билан шуғулланмасдан туролмайдилар. Инсон нафақат истеъмолчи балки яратувчи бўлиб, яратиш жараёнида у ижоддан илҳом олади. Бу гуруҳга мансуб мотив жамият томонидан эҳтиёжларнинг кондирилиши ва бошқаларнинг хурматини қозониш билан боғлиқ. Мактаб ўқувчиларининг меҳнат тарбияси ҳам шу мотив билан боғлиқ равишда шакллантирилади. Меҳнат фаолиятининг умумий мотивлари юқорида айтиб ўтилганидек, аниқ касблар доирасида амалга ошади. Касб танлаш анчагина қийин ва мотивацион жараёндир. Ахир шахснинг тўғри касб танлаши кўпинча инсоннинг ҳаётдан қониқишга ҳам сабаб бўлади. Инсоннинг қайси фаолиятини танлаши кўпроқ ташқи омиллар ҳақидаги қарорнинг қабул қилиниши жараёни ҳақида тўхталиши муҳимдир. Бу асосан ташқи ҳолат баҳоларига, ўзининг имконият ва қобилиятларига, касб танлашдаги қизиқиш ва мойилликларига боғлиқдир. Ташқи ҳолатини баҳолаш, ижобий таъсир кўрсатадиган омиллар, ўзида ишлаб топиладиган пул миқдори, имтиёз, таклиф этилаётган корхона, муассасанинг яшаш жойига яқин бўлиши, транспот алоқаларининг қулайлиги, иш жойи эстетикаси ва ишлаб чиқаришнинг зарарли томонлари, жамоадаги психологик иқлим, мақтов ва тартибга чақириш кабиларни қамраб олади. Ўз имкониятларини баҳолаш соғломлиги, ишга яроқлилиги, касби бўйича муҳим сифатларга эгалиги, билим даражаси, стрессларсиз ишга мойиллиги, юқори шовқинли ишда талаб этилган темп ва хотиржам ритм билан ишлай олиш имконияти кабиларни ўз ичига олади. Қизиқишларга мос равишда танланган иш жойини баҳолаш, айна вақтда ишлаётган муассасаси, корхонадаги имконият тўсиқлари, ишни

бошқариш, касбий ўсиш, ташаббуснинг пайдо бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Баъзан қизиқиш бўйича иш жойини танлаш муҳим аҳамият касб этади. Иш жойини ва касбни танлаш мотивлари Э.С.Чучунай томонидан классификация қилинган. У касб мотивларини қуйидагиларга ажратади:

- 1) Доминант (касбга қизиқишнинг устун туриши).
- 2) Вазият билан боғлиқ (ҳар доим инсонни қизиқтириб келган шарт шароитларни рўёбга чиқариш).
- 3) Комформист.
- 4) Касбий мотивациялар (ўзига яқин ижтимоий оламнинг яъни яқинларини, дўст ва танишларининг маслаҳатлари билан).

Л.И.Бамбурова мусиқа ижрочилик касбини танлашга сабаб бўлувчи омиллар сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатади:

Ижод ва мусиқа ижро этишга бўлган қизиқиш. Мусикадан завқланишга бўлган эҳтиёж. Мусиқа асарларини ижро этишда ўзи ташаббус кўрсатишга интилиш. Тингловчиларнинг қадриятини кўтариш, уларга роҳат бахш этиш ҳоҳиши. Албатта юқоридагилар мусиқа ижрочилик фаолиятининг тўлиқ мотивлари эмас. Улар фақатгина мусиқачилик фаолиятини бошлашга олиб келади. А.П.Василев тиббиёт ходими касбини танлашнинг қуйидаги асосий мотивларини келтириб ўтади:

- 1) Инсонларни даволаш истаги.
- 2) Оғир касалликлар, қария, ёш болаларни оғриқлардан халос этиш истаги.
- 3) Ўз яқинларининг соғлиғи ҳақида қайғуриш имконияти.
- 4) Илмий тиббиёт муаммоларини ҳал этиш.
- 5) Ўз соғлиғи ҳақида қайғуриш.
- 6) Моддий қизиқишлар.

Онгли равишда касб танлаш инсоннинг ижтимоий мавқеи билан боғлиқ равишда амалга ошади. Агар инсон учун асосийси ижтимоий нуфуз ҳисобланса, унда касб ҳозирда мавжуд бўлган қоидалар, шунингдек, жамиятдаги нуфузли касблардан келиб чиқиб танланади. Кўпчилик касб

танлаётганда бу касб уларга қанчалик моддий рағбат келтиришига таянади. Инсонлар орасида қизиқишлари туфайли касб танловчилар ҳам бўлади ва бу қизиқиш камдан-кам ҳолларда романтик характер касб этади. Касб мансабга интилиш асосида, ҳақиқий ташқи таассуротлар замирида, ота-она, ва таълим жараёнидаги мотивация орқали танлаши мумкин.

В.А.Крутеский ўспиринларда учраш мумкин бўлган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтади:

- бирор ўқув фанига нисбатан ўспириннинг қизиқиши;
- Ватанга фойда келтириш истаги;
- шахсий қобилятини рўқач қилиб кўрсатиш;
- оилавий анъаналарига риоя қилиши;
- дўстлари ва ўртоқларидан ўртак олганлиги;
- иш жойининг ва ўқув юртининг уйга яқинлиги;
- моддий таъминланганлик;
- ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашишининг

осонлиги сингари мотивлардир. Юқоридаги фикрлардан кўринадик, илк ўспиринлик даврида касбий мотивларнинг шаклланиши бир қатор ташқи ва ички омилларга боғлиқ. Шунингдек, касб танлашга бўлган интилиш иштиёқлар негизида касбий мотив ва мотивация шаклланади. Айнан хориж психологлари касбий мотивлар таркибини ишлаб чиқишда касб танлашгача бўлган ва касб танлаб бўлгандан кейинги жиҳатларини кўрсатиб ўтадилар.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Касб танлаш ва касбга мослашишни изоҳланг.
2. Касб танлашда узвийлик.
3. Касбга йўналтиришда ўқитувчи шахси, фан ўқитувчилари ва синф раҳбарининг фаолиятини изоҳланг.
4. Ўқув муассасаларида касб танлашга йўллаш методларини тушунтиринг.
5. Ўқувчиларни касбга йўналтиришда узвийлик қандай олиб борилади?
6. Касбий мотив мазмуни нимадан иборат?
7. Касбий мотивация нима?
8. Касбий мослашув деганда нимани тушунаси?

III БОБ. МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИ КАСБ-ХУНАРНИ МУСТАҚИЛ ТАНЛАШГА ТАЙЁРЛАШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАРИ

3.1. Шарқ мутафаккирларини ёшларнинг касб-хунар эгаллашларига оид қарашлари ҳамда мактаб ўқувчиларини касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш

Касб-хунарни мустақил танлашга эҳтиёжнинг пайдо бўлиши унинг дунё билан ўзаро муносабатлар тузилмасида шахс нуқтаи назарига эга бўлиш истаги шахс ривожланишининг анча юқори даражасига эришганидан далолат беради.

Психологик жиҳатдан шахсий мустақил танлов – бу ўзи нимани исташи (мақсад, вазифалар, ҳаётий режалар, энг юксак орзулар), ўзини англаш эканлигини (ўзининг шахсий ва жисмоний хусусиятлари), ўзи нималарни удалай олишини (имкониятлари, мойилликлари, истеъдоди, қобилияти), ундан бошқалар нимани исташини ва кутишини (жамоа ва жамият) англаган субъект, яъни ижтимоий муносабатлар тизимида фаолият юритишига тайёр субъект.

Мустақил танлаш, муносабатлар соҳасига боғлиқ ҳолда ҳаётий, ижтимоий, шахсий ва касбий турларга бўлинади.

Касбга ўргатиш сингдирилган таълимий-ахлоқий асарларда, хунар ўрганишга доир рисоаларида баркамол инсон тарбияси ҳақида назарий ва амалий жиҳатдан илгари сурилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Кайковуснинг «Қобуснома», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул Ҳақойиқ», Саъдийнинг «Гулистон», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Давонийнинг ахлоқи Жалолий, «Ахлоқи Муҳсиний», Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний» ва бошқалар шулар жумласидандир. Буларнинг барчасида маънавий баркамол шахсга хос фазилатларни таърифлаш, айниқса, меҳнат аҳлини улуғлаш, ёш авлоднинг касб-хунарни эгаллашга ундаш, устоз-шогирд талаблари ва тамойиллари муҳимдир.

Жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган ўрта осиелик буюк комусий олим Абу Али Ибн Сино ўзининг “Ишоралар ва танбиҳлар” (“Ал-ишорат ва-ттанбиҳот”) рисоласида “Сиз ўзингизни инсон деб ҳисоблашдан аввал, сизни қайси жиҳатларингиз учун инсон деб билишларини англашингиз лозим”, яъни инсон қайси жиҳатлари билан ўзини шасх деб ҳисоблаши лозимлиги ҳақида сўз юритган. Шу билан бирга Ибн Сино таълим, боланинг кизиқиш, мойиллик ва қобилиятлар билан чамбарчас бўлиши ва албатта амалий машқлар билан тўлдирилиши лозимлигини таъкидлаган.

Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган машҳур файласуф, комусий олим Абу Наср Форобийнинг фикрича инсон қадрининг асосий мезони – унинг меҳнат фаолиятида, унинг ёзишча, ҳар бир инсонни қадри, унинг ишини яхши бажаришидадир.

Шарқ халқлари маданиятининг ривожига ҳисса қўшган шоир, мутафаккир, давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” достонида таълим беришда ёш хусусиятларини ҳисобга олиш лозимлиги, шунингдек, инсон тараққиётида биологик ва ижтимоий омилларни боғлаш ҳамда ўз вақтида педагогик таъсирга оид тушунчаларини ривожлантириш ҳақида сўз юритган.

Жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий асарларида таълим ва тарбия масалаларида кенг ёритилган. У болага тарбияни кичик ёш давридаёқ бериш кераклигини айтиб ўтган ҳамда “киши ўзига ёққан касбни эгаллаши яхши фазилатдур” – деган.

Комусий аллома Аҳмад Дониш ўзининг «Бухоро амирларининг тарихи», «Наводирул вақое» (Нодир воқеалар) асарларида Шарқ халқларининг маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотларини янги ғоялар билан бойитган. «Нодир воқеалар» асарида инсон бахти, маънавий-ахлоқий камолотининг асоси меҳнатда эканлигини таъкидлаб, ҳеч кимнинг ризқи осмондан тушмайди, уни меҳнат қилмай топа олмайди, дейди.

«Нодир воқеалар» асарининг «Фарзандларга васият. Касб ва ҳунарнинг фойдалари ҳақида» деб аталган бобида ўқиб ҳунар ўрганишга даъват этилган.

«Ҳар бир мусулмон одам энг аввал ўзига зарур бўлган илмларни ўқиши фарздир. Шундан сўнг тирикчилик учун бирор касб-ҳунар ўрганиши лозим, қайси илми ва ҳунар кишининг ақли, руҳига тарбия берар экан, ундай илм ва ҳунар, ўз эгасининг бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам қўллаб-қувватлайди. Шариатда илм ўқишда халқни тўғри йўлга солиш, уларга илм-амал ўргатишдан бошқасини, зинҳор ўйламанглар» - дейилган.

Ҳаётда ўз ўрнини мустақил топиш мураккаб, интегратив тушунча бўлиб, у ўз ичига ижтимоий, бошқарув, касбий, оилавий ва шахсий мустақил танловнинг бошқа турларини ҳам камраб олади. Ҳаётда ўз ўрнини мустақил топиш – бу ҳаёт давомида касб фақатгина ҳаётнинг стратегик йўлини куриш воситаси сифатида акс этувчи, турмуш тарзининг танловидир. Шахснинг фаолияти, ўзини ривожлантиришни ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб ҳисобланган фаоллиги билан белгиланади.

Ижтимоий ўрнини мустақил танлаш – бу жамиятда танлаб олган ва ўзи томонидан қабул қилинган ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳасига ва маълум бир ижтимоий доирага тегишлилиги мезонларига нисбатан белгилаши ҳамда ўзини касбларнинг маълум бир доираси билан чеклашдир. Ижтимоий ўрнини мустақил танлаш ижтимоий ҳолатни ва мақомни танлашни назарда тутлади.

Ҳаётда ўз ўрнини топишнинг юқори даражада намоён бўлиши шахсий ўрнини мустақил танлаш ҳисобланади, деб таҳмин қилади Н.С.Пряжников.

Шахсий ўрнини мустақил танлаш – бу жамиятда ишлаб чиқилган ва инсон томонидан қабул қилинган, шахснинг қарор топиши мезонларига нисбатан ўз ўрнини мустақил танлаши ва ўзини мазкур мезонлар асосида ижобий намоён қилишидир.

Шахсий ўрнини мустақил танлашнинг ҳаётини ўрнини мустақил танлашдан муҳим фарқи шундаки, инсонлар шунчаки ўзлаштирмайди, балки янги ролларни англаб етади ва маълум бир маънода хатто ижтимоий-психологик норма ижоди билан шуғулланади. Шахсий ўрнини мустақил

танлаш – бу ўзига хос “мен образи”ни топиш, бу образни доимий ривожлантириш ва уни атрофдаги одамлар орасида тасдиқлашдир.

Шахсий маънода ўз ўрнини мустақил танлаш одамнинг ёш хусусиятларига боғлиқ ҳолда турли хил мазмунга эга. Мактабда таълим олиш йилларида ўз ўрнини топиш жараёни ўқувчиларнинг ўзини ҳаётий вазифасини англаш, шахсий имкониятларини билиб олиш ва ўз келажагини белгилаш ички эҳтиёжи билан боғлиқ. Ўз ўрнини мустақил танлашни ривожлантириш мактаб ўқувчиларида уларга ижтимоий жамиятда қабул қилинган меъёрларни, кадриятларни ўзлаштиришда уларга ёрдам берадиган ҳаёт фаолияти ва ўзини англаш субъекти нуқтаи назарини шакллантириш билан боғлиқ.

Шахснинг касб-ҳунарни мустақил танлаши касбий фаолият субъектининг қарор топиши ва ривожланишини акс эттирувчи ҳаёт йўлининг мустақил йўналиши сифатида, меҳнат субъектининг касбий - ҳаётий йўлини ташкил этувчи муҳим воқеалар йиғиндиси сифатида ифодаланиши мумкин.

Касбга йўналтириш кўпчилик муаллифлар томонидан шахснинг психофизиологик ва ижтимоий-психологик хусусиятларини ўрганишнинг ёшларни ва меҳнатга лаёқатли бошқа ёшдаги гуруҳларни онгли ва эркин касбий меҳнат ўзини белгилашга тайёрлашнинг воситалари ва методларини илмий асосланган тизими сифатида тушунилади.

Касбга йўналтириш яхлит тизим бўлиб, у: касбга ўқитиш асосида фаолиятнинг ҳар ҳил турлари (билим олиш, меҳнат қилиш) касбга қизиқиш, мойилликларини ривожлантириш; касб танлаш; касбга мослашиш; ўз навбатида, ҳар бир тизим умумий мақсад билан белгиланган вазифаларига эга компонентларини ўз ичига олади.

Шахс томонидан касбни мустақил танлашни шаклланганлиги касбга йўналтиришнинг натижасидир, шунинг учун касбга йўналтиришни бошқариш фақатгина шахс томонидан касбни мустақил танлаш жараёнини ривожлантириш орқалигина амалга оширилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида касбга йўналтиришнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Ижтимоий ишлаб чиқаришни узоқ давом этган чуқур иқтисодий инқироздан чиқишини тезлаштириш ходимларнинг қобилиятлари ва кўникмаларига, уларнинг умумий ва касбий тайёргарлигига ҳал қилувчи даражада боғлиқдир. Ҳозирги вақтда ишлаб чиқаришнинг ривожини тўхтаётганининг сабаби раҳбар, мутахассис ҳамда ишчиларда қобилиятнинг етишмаслиги эмас, балки қарор топган ишлаб чиқариш муносабатлари, меҳнат қобилияти бўлган фуқароларни ўзларининг яширин имкониятларидан максимал даражада фойдаланишдан манфаатдор эмаслигидадир. Юқори унумли меҳнатга эришиш, ходимнинг иш ўрнини кадрини ошириш – касбга йўналтиришни шакллантиришни назарда тутувчи, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга асосланган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ҳисобланади.

Шунинг учун ёшларни иқтисодиётдаги бўш, нуфузли бўлмаган меҳнат вазифаларини бажаришга қаратилган оммавий касбга йўналтириш воз кечиш актуал бўлиб қолмоқда. Шахснинг индивидуал талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олмайдиган, табақалаштирилган яқка тартибдаги ёндашиш воситаларини писанд қилмайдиган, ёшларни касб танлашга ва касбий ўсишга тайёрлашнинг умумлаштирилган модели долзарб ҳисобланади. Обрўга эришиш учун инсон муваффақиятли меҳнат фаолиятига интилади, танлаган ишида касб маҳоратини кўрсатади ва ниҳоят рақобатлашади. Обрўга эриштириш мақсадида, касбий карьерага тайёрлаш узоқ жараён бўлиб, у ёшларни касб танлаш босқичида касб-ҳунарни мустақил танлашни шакллантириш билан ўзаро боғлиқ бўлади.

Касбни мустақил танлаш кўп ўлчовли ва кўп босқичли жараён ҳисобланиб, унга турли нуқтаи назар билан қараш мумкин.

- 1) жамият шахс олдига қўядиган вазифалар миқдори сифатида,
- ижтимоий ёндашув;

2) қарорларни босқичма-босқич қабул қилиш жараёни сифатида бўлиб, улар воситасида индивид жамиятдаги меҳнатни тақсимлашнинг шахсий афзалликлар ва эҳтиёжлари ўртасидаги мувозанатни шакллантиради,

- ижтимоий-психологик ёндашув;

3) ҳаётнинг индивидуал услубини шакллантириш жараёни сифатида бўлиб, унинг бир қисми касбий фаолият ҳисобланади,

- табақалаштирилган-психологик ёндашув.

Охирги ёндашув нуқтаи назаридан шахснинг касб-ҳунарни мустақил танлаш индивиднинг “Мен” концепцияси сифатида талқин этилиб, аниқ ижтимоий шароитлардаги касбий фаолиятда унинг тушунишини, кечинмаларини ва ниятларини, предметли (асосли) ҳаракатларини акс эттиради.

Касбни мустақил танлаш жараёни узок жараён бўлиб, унинг яқунланганини фақат инсонда ўзига касбий фаолияти субъекти сифатида ижобий муносабат шакллангандагина қайд қилиш мумкин. Касбни мустақил танлашнинг бутун жараёнини одатда бир неча босқичга ажратилади.

Ҳар бир индивид олдида касб-ҳунарни мустақил танлаш мақсадига эришишнинг жуда кўп йўллари ётади.

Касб-ҳунарни мустақил танлаш – бу жуда мураккаб тузилма. Унга қуйидагилар киради: касбга йўналганликнинг қарор топиши (қизиқишлар, мойилликлар, қобилиятлар, сабаблар, билимлар, кўникмалар) ва ўзини англаш (шахс ўзининг шахсий сифатларини билиши ҳамда танлаётган касби тўғрисида ўз тасаввурини ўз имкониятлари билан таққослаши).

Касб-ҳунарни мустақил танлаш жараёнига касбий фаолиятининг аниқ бир соҳасида ўзини-ўзи англаш катта таъсир кўрсатади. Гап шахснинг юзага келадиган мақсадларни энг юксак тасаввурларни ўз имкониятлари билан таққослаш тўғрисида боради. Бундай ўзини англаш жараёнлари бўлажак фаолиятнинг шахсий мазмунини чуқурлаштиради. Агар танловнинг маълум сабаблари инсоннинг аниқ касбга ижобий муносабатини изоҳласа, у ҳолда

профессионал деб аташ мумкин бўлган бундай ўзини англаш туфайли, унда касбни танлашнинг мақсадга мувофиқлигига ишонч шаклланади.

Касбни мустақил танлашнинг намоён бўлишининг аниқ шакли – ўзини баҳолашдир. У хулқни тартибга солишнинг, инсоннинг қайси касбни танлашни истагани (мақсад, сабабнинг мавжудлиги), у ўзи нимадан иборат (ўзининг шахсий ва психофизиологик параметрларини баҳолаш), унинг кўлидан нима келади (имкониятлари, мойилликлари, қобилиятлари), жамият ундан нимани кутиши (ижтимоий-касбий мақом)ни англаш ҳисобланади. Индивиднинг ўз мойилликлари ва имкониятларини жамиятнинг эҳтиёжлари билан солиштириши, бу жараёни ҳис қилиши, унинг касбни мустақил танлашнинг ривожланиш механизми бўлади.

Бўлажак касбни, касб фойяти соҳасини танлашга тайёр бўлиш касб-хунарни мустақил танлаш жараёнининг натижаси ҳисобланади.

Ўқувчилар томонидан касб-хунарни мустақил танлашни шакллантиришнинг шартларидан бири тиббий-педагогик иш ҳисобланиб, у ўз ичига тиббий касбий маслаҳат бериш билан таълим масалаларини ҳал қилишни ҳам олади: меҳнатнинг физиологик аҳамияти тўғрисида, билим даражасини ошириш манбаи сифатидаги, организмнинг мослашувчанлигини ошириш манбаи сифатидаги ўзини англаш тўғрисида ёшларнинг билим даражасини ошириш.

Касбга йўналтириш тизимининг ва касб-хунарни мустақил танлаш жараёнининг муҳим ташкил этувчиси касбни танлаш ҳисобланади.

Касб танлашнинг асосий масаласи ва шу билан бирга асосий қийинчилиги шундаки, у инсон аввал шуғулланмаган фаолиятига муваффақиятли касбий ихтисослашиш имкониятини олдиндан кўра билиши керак. Буни, тўла тушунарли бўлган сабабларга кўра бажариш жуда қийиндир.

Касбни танлаш – мазкур касбни катта эҳтимоллик билан муваффақиятли ўзлаштира оладиган ва у билан боғлиқ бўлган меҳнат мажбуриятларини бажара оладиган шахслар танловидир.

Касбни танлаш жараёнида одамларда мавжуд бўлган жисмоний ва интеллектуал фарқлар асосида инсоннинг касбга яроқли эканлиги аниқланади.

Касбга йўналтиришда кадрларни касбий саралаш ва касбни танлаб олиш тушунчаларини фарқлаш лозим. Касбий саралаш – бу шахснинг ихтисосликни эгаллашга ва касбга оид мажбуриятларини муваффақиятли бажаришга яроқли эканлигини ўрганиш ва эҳтимолий баҳолашдир, касбий саралашда касб учун инсон жуда қатъий мезонлар бўйича саралаб олинади. Иш ўрнини аниқлашда касбий саралаш аниқ бўш лавозимларга номзодларни ажратиш, аниқ бир ихтисосликка ўргатиш ёки қайта ўрганиш мақсадида ўтказилади.

Касбни танлаб олиш саралашдан бир мунча фарқли бўлган вазифаларга эга. Биринчидан, унга тор ихтисосликлар бўйича касбий таълимни олаётганларни жой-жойига қўйиш мақсадида меҳнат экспертизасидан ўтказиш киради. Иккинчидан, бу касбий муваффақият (инсонга қатъий талаблар қўймайдиган касбларга тегишли) мезони бўйича касб танлашдир.

Тадбиркорлик фаолиятига номзодларни касбий саралашнинг муваффақиятли мезон ва касбга йўналтиришнинг якуний босқичи касбга мослашиш (кўникиш) ҳисобланади.

Ташқи шароитларнинг хусусиятига ва уларнинг жадаллигига боғлиқ ҳолда мослашишнинг икки тури ажратилади: ижтимоий муносабатларга мослашиш ва фаолият турига мослашиш.

Ижтимоий муносабатларга мослашиш (ижтимоий мослашув) ижтимоийлаштириш усули, шахсни ривожлантириш ва уни тарбиялаш сифатида қаралади, бунда ижтимоийлаштириш – “индивиднинг ижтимоий муҳитга, ижтимоий алоқалар тизимига, кириши йўли билан махсус тажрибани ўзлаштириши, индивид томонидан унинг мулоқот қилиши, фаол фаолият юритиши, ижтимоий муҳитга киришиб кетиши ҳисобига унинг ижтимоий алоқалар тизимини фаол такрор ишлаб чиқиш жараёнидир”.

Фаолият турига мослашиш (ўқув, касбий, меҳнат ва х.к. мослашув) узлуксиз ва ўзаро боғлиқ жараён тарзида қараб чиқилади. Фаолият соҳасига мослашиш – “ўқув ва меҳнат фаолиятининг янги турларини ўзлаштириш, ўрганишдир”. Муносабат соҳасида мослашиш унинг кенгайиши, яъни турларининг ва уни амалга оширишнинг ноодатий усулларининг киритилиши томонидан қараб чиқилади, яъни мослашиш шахсни ижтимоийлаштириш жараёнини намоён қилади.

Касб-ҳунарни мустақил танлаш – бу тизимли таълим тузилмасидир. Касбга йўналтирилганликнинг қарор топиши (қизиқишлар, мойилликлар, қобилиятлар, сабаблар, билимлар, кўникмалар), ўзини англаш (шахснинг танлаётган касби тўғрисидаги ўз таасуротларини ўзининг имкониятлари билан солиштириб кўриш) ва ижтимоий фойдали касбий танлов билан боғлиқ.

Касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш тизими уч йўналиш билан таъминланади: ахборот (информацион), фаолиятли ва психологик йўналиш. Ахборот йўналиши маълумотлар ва рефлексив компоненти билан тўлдирилади. *Маълумотлар компоненти* касблар оламидаги касбий муҳим сифатларга, касбга бўлган эҳтиёж тўғрисидаги ахборотларнинг мавжудлигига жавоб беради. *Рефлексив компонент* олинган маълумотни англаб етишга ва касбни танлаш учун муҳим бўлган хулосалар чиқаришга, касбий фаолиятга мослашувчан стратегияларни ишлаб чиқишга имкон беради. Касбий муҳим сифатлар деганда касб фаолиятининг муайян турида муваффақиятга эришиш учун зарур бўлган мазкур соҳанинг касб эгасининг сифатларини тушунамиз. Фаолият йўналиши касбий кўникмалар, креативлик ва касбий компетенциялар компонентларини ўз ичига олади. *Касбий кўникмалар компоненти* касбий муҳим сифатларни аниқлаш ҳамда шахсий сифатларни ташхислаш учун жавоб беради. Шахсий сифатлар деб шахснинг табиатга, инсонга, жамиятга муносабатини белгилаб берувчи хусусиятлари ва хоссаларини тушунамиз. *Креативлик компонент* интилишларни, касбий сифатларни ҳамда меҳнат бозорининг талабини таққослаш асосида шахсда

мослашувчан касбий хулқнинг қарор топишига имкон беради. *Касбий компетенциялар компоненти* олинган билим ва кўникмаларни янги ҳамда ўзгараётган вазиятга мос келувчи билим ва кўникмаларни ўзгартириб, касб бозорида хулқнинг мослашувчан тактикасини ишлаб чиқишга имкон беради. Мазкур компонентни шартли равишда умумий кўринишдаги умумкасбий компетенция (касблар олами тўғрисида, шахсий ва касбий сифатлар тўғрисида, касбий талаб этилганлик тўғрисида) ва шахсий касбий компетенция (касбни эгаллашга онгли истак, танланган касб фаолиятини турли томонларига мослашувчанлик, касбий фаолиятда шахсий услубини ишлаб чиқиш) сифатида тасаввур қилиш мумкин. Психологик йўналиши мотивацион, баҳолаш ва белгиланган (установкали: муайян фаолиятни бажаришга тайёрлаш, ундаш) компонентларни ўз ичига олади. *Мотивацион компонент* касбга қизиқишнинг пайдо бўлишига ва қарор топишига имкон бериб, касбни танлаш мотивлари учун жавоб беради. *Баҳолаш компоненти* касбга йўналтириш иши ва касбга бўлган қизиқишни таъминловчи, ўқувчига индивидуал касб танлашга босқичма-босқич ўтишни баҳолаш имконини беради. *Белгиланган (установкали) компонент* индивидуал, босқичма-босқич касб танлаш шахсий сифатига эга бўлган шахсда қатъий касбий қизиқишнинг мавжудлиги ҳақида дарак бериб, у ўз навбатида шахснинг интилишларини, имкониятларини, касбнинг талабларини ва касбнинг жамият томонидан талаб қилинишини синтез қилади. Айнан шу синтез ижтимоий фойдали танловни амалга оширишга имкон беради.

Ижтимоий фойдали касбий танлов деганда қуйидаги муҳим шартлар билан белгиланувчи йўналиш – шахснинг касбий қизиқишини, мазкур касбий фаолият соҳасида шахснинг имкониятларини, касбнинг талабларини ҳамда жамиятнинг мазкур касбга бўлган талаби тушунилади.

Касбга қизиқишни шахсий интилишларга тенглаштирмаслик керак. Шахсий интилишлар – анланмаган, барқарор бўлмаган истаклардир, уларни шакллантиришда асосий ролни айрим касбларнинг нуфузга эгаллиги ва юқори ҳақ тўланиши каби омиллар ўйнайди.

Касбга қизиқишнинг шаклланиши – инсон ҳаётидаги барқарор ўзгаришларни шаклланишидир, барқарор ўзгаришлар – касбни танлаш муаммоси устида онгли фикрлаш ва юзага келган турли омилларни таққослашдир.

Касбга қизиқишларни шакллантиришда субъект билан атроф муҳит ўртасидаги ўзаро боғлиқликни эътиборга олиш муҳимдир, бу эса шакллантириш жараёнига тузатиш киритиш ва назорат қилиш учун зарур бўлган маълумотларни беради. Муҳитнинг омилларини ҳисобга олиш, шакллантириш жараёнини тез ва мослашувчан бўлишига имкон беради. Индивидуал омиллар ҳам қизиқишнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Буларга одат, ижтимоий тажриба, характер хусусиятлари, ҳаётий хусусиятлар каби омиллардир. Бу омиллар шахснинг касбий фаолиятга тайёр эканлигининг даражасини белгилаб беради.

Касбга муносабат инсонда у мазкур касб вакиллари билан бевосита мулоқотга киришгунча, ёшлар кўп жиҳатдан касбга йўналтириш жараёнида оладиган ахборот туфайли шаклланади. Касбга йўналтириш таълими туфайли ўқувчи қарор қабул қилиш зарурияти пайдо бўлгунга қадар, бирор касбни танлашни маълум даражада баҳолашга қодир бўла бошлайди. Бу ахборотнинг барқарорлиги ва мукамал хусусияти айнан бир хил ижтимоий гуруҳ вакиллари касблари баҳоларининг такрорийлигини таъминлайди.

Касбга қизиқишни ҳеч қачон шахснинг биологик хоссаси деб қарамаслик керак, унинг юзага келишининг ва қарор топишининг бош омили муҳитнинг таъсири ҳисобланади, бу эса касбга йўналтириш иши муҳим эканлигини яна бир марта кўрсатади.

3.2. Мактабнинг юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашда меҳнат таълимини аҳамияти

Барча касблар учун зарур ва муҳим бўлган шахс хислатлари бор, булар-меҳнатсеварлик, ҳамма касб ва мутахассисликдаги меҳнат аҳлига нисбатан ҳурмат-эҳтиром, меҳнат қилиш зарурлигини тушуниш ва англаш,

Ўз ишини режалаштира ва назорат қила билиш, иш жойини тўғри ташкил қилиш, иш батартиб ва интизомли бўлиш, тоқатлилик, саботлилик, топшириқни бажаришнинг энг оқилона усулини танлаб ола билиш, материаллар ҳамда вақтни тежаш ва шу кабилардир. Ана шу хислатлар ва фазилатларнинг ҳаммасини болаларда биринчи синфдан бошлаб шакллантириш лозим.

Болаларни касблар оламига аста-секин олиб кириш, уларни шу оламда мўлжал олишга ўргатиш зарур. Ўқитувчи ўқувчини дарсларда кузатиш, у билан суҳбатлашиш, бола фаолияти махсулини таҳлил қилиш жараёнида унинг баъзи бир хусусиятларини, майлларини пайқаб олади, бу хислатларни ривожлантириш юзасидан тегишли ишларни адо этгандан кейин булар кейинчалик касбни белгилашда асосий омил бўлиши мумкин.

Боланинг касбий муҳим хислатларини барвақт аниқлаш эса кейинчалик унга ўз хусусиятларига қараб касбни тўғри танлаш, уни муваффақиятли равишда ўзлаштириш, меҳнатда юксак натижаларга эришиш имконини бериши мумкин.

Кўпгина олимлар ўтказган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мактаб ўқувчиларининг тахминан 30 фоизида танланган касбга нисбатан барқарор қизиқишлар бошланғич синфлардаёқ шаклланадиган экан. Ўқитувчининг вазифаси - ўқувчиларнинг қизиқишларини мумкин қадар олдинроқ аниқлашдан ва жамият талаб-эҳтиёжларига мувофиқ шу қизиқишларини ривожлантиришдан, инсон шахсини ҳар томонлама камол топтириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Меҳнат таълими дарслари касбга йўналтириш ишини олиб бориш учун алоҳида имкониятларга эга. Буни меҳнат дарслари касбга йўналтиришга қаратилган йўлининг таҳлили мисолида ҳам кўриш мумкин.

I-IV синфларда меҳнат таълимининг асосий мақсадларидан бири-ўқувчиларда инсон учун меҳнат биринчи зарурият, ижтимоий бурч эканлигига, ҳар қандай касбни эгаллаш учун мустахкам ва чуқур билимлар кераклигига ишонч ҳосил қилишдан иборат. Меҳнатга мухаббатни ва ишлаш

истагини фақат меҳнатда тарбиялаш мумкин. шу боисдан уам меҳнат таълими дарсларида қарийб 80 фоиз вақт амалий ишлар учун ажратилган.

Шу билан бирга дарсларда болалар одамлар меҳнат фаолиятининг асосий соҳалари билан, уларнинг қизиқишлари ва қобилиятларини ривожлантиришга кўмаклашувчи саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига оид энг кўп тарқалган касблар билан таништирилади. Ўқитувчи илгари тузган касбга йўналтириш режасига мувофиқ тарзда дарс режа-конспектини ёза туриб, касбга йўналтириш дарси олдида мақсад қўйиб, касбга йўналтиришга оид маълумотларни унга киритади. Бу эса бирон-бир касб, асбоб, ишлаб чиқариш технологияси, муайян меҳнат операцияларини ўргатишдан, касб жиҳатидан муҳим хислатларини тарбиялашдан, ўқувчиларни илгари белгиланган режа асосида ўрганишдан ёки ана шу таркибий қисмларнинг ҳаммасини қўшиб олиб боришдан иборат бўлиши мумкин.

Қуйи синфларнинг ўқувчилари хилма-хил материаллар (қоғоз, картон, табиий материаллар, тунука, сим, ёғоч, фанера, пластмасса, толали материаллар) билан иш кўрадилар, улар ишлашга оид ўзларига боп, маъқул бўлган операцияларни ўрганадилар. Улар техник ва технологик тусдаги масалаларни ечишни ўрганадилар, турли материаллар хосил қилиш ва қўлланишини, бу материалларнинг одамлар турмушидаги аҳамиятини билиб оладилар, у ёки бу технологик операцияларни бажариш учун мўлжалланган энг оддий асбоблардан фойдаланиш йўллари билан танишадилар ва фойдаланишни ўрганадилар, тегишли касблар тўғрисида маълумотлар оладилар. Чунончи, ўқувчилар учун ишлаб чиқилган (транспорт) конструктори болаларни 18 хил турли транспорт машиналари ва касблар билан таништириш имконини беради.

Ўқувчилар қурилиш конструктори билан ишлаб, қурилиш касблари, уларнинг муҳимлиги ва зарурлиги тўғрисида, қурилиш билан боғлиқ бўлган одамлар меҳнатининг мазмуни ҳақида маълумотлар оладилар, қурилиш объектларини моделлаштиришни ўрганадилар. Бу ишлар болаларда техник

тафаккурни, маконга оид тасаввурларни, ижодий қобилиятларни ривожлантиришга ёрдам беради, уларда қурувчи меҳнатига хурмат билан қараш ҳиссини тарбиялайди.

Техник конструктор билан ишлаш чоғида бажариладиган топшириқлар ўқувчиларни машинасозлик электротехника асослари билан таништиради, уларда техник тафаккурни ривожлантиради, унчалик мураккаб бўлмаган техник қурилмаларни билиб олиш имконини беради. Болалар машинасозликка оид кенг тарқалган ва зарур касблар, ана шу касбларнинг меҳнат мазмуни билан таништирадилар.

“Ўсимликларни ўстириш ва хайвонларни ҳаёти билан таништириш” бўлимлари болаларни қишлоқ хўжалик асослари билан таништиришни кўзда тутади. Ўқувчилар хонаки ўсимликларни парвариш қиладилар, пиёз, хонаки ўсимликлар етиштириш юзасидан тажриба ўтказадилар. Улар мактаб ўқув-тажриба участкасида ишлаб, ерда меҳнат қиладилар; тупроқни юмшатадилар, ўсимликларнинг ўсишини кузатадилар, ўз меҳнатининг натижаларини кўрадилар, одамлар меҳнатини кадрлашни, ерни эъзозлашни ўрганадилар.

Ўқувчилар чорвачилик касблари билан ҳам танишадилар, хайвонларни тўғри парвариш қилишни ўрганадилар.

Ўқитувчининг ўқувчиларда ерга омилкорлик билан қараш ҳиссини шакллантириши, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тўғрисида тўғри тасаввур бериши, ўз меҳнати ва ўз жамоаси меҳнати натижаларидан хурсанд бўлишини ўргатиши муҳимдир. Шу боисдан ишни шундай режалаштириш керакки, болалар чорва молларни парвариш қиладиган, ҳосилни йиғиштириб оладиган, меҳнат натижаларини ҳисоб-китоб қиладиган бўлсинлар. Бундай ҳолларда болаларнинг ишга қизиқиши кучаяди ва касбга йўналтириш иши алоҳида мазмун касб этади.

Юқори синфларда ўқувчилар касблар билан профессиограммалар ёрдамида танишадилар. кичик ёшдаги ўқувчилар учун эса ҳикоя қилиб бериш, суҳбатлар ўтказиш, касб намоёндалари билан учрашиш,

кинофильмлар кўриш, альбомларни кўздан кечириш, саёхатлар ўтказиш кўпроқ мақбулдир.

Бу соҳада олиб борилаётган барча иш шаклларида суҳбат ўтказиш ҳаммадан кўп фойдаланилмоқда. Суҳбат болаларнинг фаол иштирокида ўтиши муҳимдир. Шу мақсадда ўқитувчи касблар тўғрисида, айниқса оналари, қариндошлари ёки таниш-билишлари мазкур касблари ҳақида маълумотлар тўплаш юзасидан ўқувчиларга топшириқлар бериши мумкин. Суҳбатлар ҳикоя қилиб бериш, фотосуратларни намойиш қилиш, таълимнинг техник воситаларини қўлланиш билан тўлдириши мумкин. Информатика ва ҳисоблаш техникаси имкониятидан фойдаланиш айниқса муҳимдир.

Дарснинг амалий қисми мазкур касбдаги одамларнинг меҳнати билан боғланса айни муддао бўлур эди. Масалан, “Толали материаллар билан ишлаш” бўлимини ўргана туриб, ўқувчилар бичиқчи касби билан танишадилар; турли чоклаш ишларини бажариб, тугмалар қадаб, кийимларни майда тузатиш ишларини адо этиб, олган маълумотларини мустаҳкамлайдилар.

Ўқувчиларни дастурда кўзда тутилган касблар билан таништиришдан ташқари касбини тарғиб қилиш, яъни болаларни ушбу ҳудуд учун зарур бўлган касблар билан таништириш, уларда яна шу касбларга нисбатан ҳурмат-эҳтиромни тарбиялаш, шу касбларнинг жозибали жиҳатларини очиқ бериш лозим.

Бу борада дарслардан ташқари ўқув дастурида кўзда тутилган корхоналарга қилинадиган экскурсиялар катта роль ўйнаши мумкин.

Касбга йўналтириш ишига комплекс ёндашиш ўқувчиларни ҳар томонлама ўрганишни ҳам кўзда тутди. Бу тадбир ўқувчилар билан ишлашнинг тўғри шакллари ва методларини қидириб топишга ёрдам беради. Ўрганишни методлар билан ўтказиш, энг муҳими - бу ишни мунтазам равишда ва собитқадамлик билан амалга ошириш керак.

Кузатиш - ўқувчиларни ўрганишнинг кенг оммалашган методидир. Бу метод муайян мақсадни кўзлайди, иш режа асосида олиб борилади,

кузатишнинг яқунловчи натижалари қайд қилинади. Меҳнат таълими дарслари кузатиш ўтказиш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Диагностик суҳбатлар ўтказиш ҳам қўлланилади. Бундай суҳбатлар яқка тартибда ёки жамоа тарзида ўтказилиши мумкин.

Қуйи синфларда ўтказиладиган меҳнат дарсларида ўқувчилар фаолияти натижаларини таҳлил қилиш учун яқши имкониятлар мавжуд. Чунки меҳнатнинг турли объектларини тайёрлаш чоғида ҳар бир боланинг шахсий хусусиятлари ғоят равшан намоён бўлади: бир хил бола техник конструкторни яқши билади, иккинчи хил бола тикишда маҳорат кўрсатади, учинчи хил бола эса мактаб участкасида ўз қобилиятларини намоён этади ва х.к.

Ўқувчиларнинг ҳужжатларини ва амалий иш - ҳаракатларини таҳлил қилиш ҳам бола шахсини ўрганишда ўқитувчига ёрдам бериши мумкин.

Ўқувчиларнинг шахсини ўрганиш уларни тарбиялаш билан чамбарчас боғлиқдир. Ўқитувчи ўқувчининг алоҳида хусусиятларини пайқаб, унда мавжуд истеъдод нишонларини ривожлантириш методларини топа олиши, унинг ҳулқ-атворидаги салбий жиҳатларини бартараф этиши мумкин ва хк. Баъзи болаларда касбга мойиллик яқши намоён бўлади, кўпчилик болаларда бу нарса бирданига аниқланмайди. Ўқитувчининг боладаги истеъдод нишонларини аниқлаши, буларни қобилиятини ривожлантириш ва шакллантиришда кўмаклашиш муҳимдир.

Юкорида таъкидлаб ўтилганидек, касбга йўналтириш иши - ўқув жараёнининг узвий таркибий қисмидир. Қуйи синфлардан бошланадиган бу иш жамият учун зарур, ҳар бир кишининг хусусиятларига мос касбларга барқарор қизиқишни тарбиялашга ёрдам беради. Меҳнатга қизиқишнинг мавжудлиги ва меҳнат қилишга шайлик-шаҳс етуқлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Синфдан ва мактабдан ташқари иш ўқувчиларни касб-корни онгли равишда танлашга, уларни ижодий қобилиятларини ривожлантиришга,

моддий ишлаб чиқариш, фан, техника борасида ва шу каби соҳаларда уларда ишга қизиқишни шакллантиришга кўп жиҳатдан ёрдам беради.

Синфдан ташқари машғулотларда олиб борилаётган касбга йўналтириш ишида ўқувчиларнинг ёш ва билиш хусусиятларига қараб бир неча босқични кўрсатиб ўтиш мумкин.

Биринчи босқич (I-IV) синфларнинг ўқувчилари билан ишлаш - моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат бўлган ижтимоий қизиқишларни шакллантиради, ўқувчиларда умуман меҳнатга ижобий муносабатда бўлишни, энг муҳими - жисмоний меҳнатга шундай муносабатда бўлишни, ишчи деган номни ҳурмат қилишни, қўлидан келадиган ўз меҳнати билан атрофдаги кишиларга қувонч бағишлашга ва бундан маънавий қониқиш олишга интилишни шакллантиради.

Экскурсиялар чоғида ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган одамларнинг меҳнатига, хом ашёдан тайёр маҳсулот олишга бераётган меҳнат қуролига асосий эътибор берилади, жамият ва айрим одамлар турмушида меҳнатнинг роли уқтириб ўтилади.

Иккинчи босқич (V-VII) синфларнинг ўқувчилари билан ишлаш - бирон иш қилишга ундайдиган босқич. Маълумки, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларда билишга бўлган қизиқиш, одатда, касбга бўлган қизиқишдан олдин шаклланади. Шу боисдан ушбу босқичда касбга йўналтириш соҳасида олиб борилаётган ишда ўқувчиларда иш турлари (техника билан ишлаш, табиат объектлари ва шу кабилар билан ишлаш)ни билишга бўлган қизиқишни уйғотиш муҳимдир. Касбга йўналтиришнинг ана шу босқичида техникага ва меҳнатга (техника ижодкорлиги ва қишлоқ хўжалик тажрибачилигига) оид синфдан ташқари машғулотлар, викториналар, ўйинлар катта роль ўйнаши лозим. Бу босқичда ўқувчиларда ижтимоий мақсадларнинг шаклланиши давом этади, шу билан бирга касбга йўналтириш ҳам бошланади.

Учинчи босқич (асосан VIII-IX) синфларнинг ўқувчиларини қамраб олади - бу босқичда ўқувчилар ўз кучларини конкрет меҳнатда текшириб

кўрадилар, ўқувчиларнинг касбга бўлган қизиқишлари ва майллари янада шаклланади. Ўқувчилар бу босқичда ўз касбий ниятларининг бирмунча умумий касблар бўйича амалий кўникма ва малакалар билан мустаҳкамлайдилар. Бу босқич конкрет касбни танлаш, уни ўзлаштириш йўллари билан белгилаш билан тугайди. Ўқувчиларни қизиқишлари (предметлар, предмет-техника, ишлаб чиқариш-техника ва шу кабилар) бўйича тўғарақларда ишлаши ушбу босқич учун диққатга сазовордир.

Касбга йўналтириш ишини амалга оширишнинг умумий тизимида мактаб тизими дастлабки босқич ҳисобланади. Касбга йўналтириш иши мактаб тизимининг вазифалари:

- шахснинг юксак маънавий-ахлоқий фазилатларига эга бўлган фуқароларни тарбиялашдан;
- политехник ва бошланғич касбий малакаларнинг муайян тизимини эгаллаган бўлғуси малакали мутахассисни тайёрлашдан;
- ҳам шахсий меҳнат, ҳам жамоа меҳнати муйян ташкилотчилик малакаларини шакллантиришдан иборат.

Касб эгаллашгача бўлган тайёргарлик мактаб ёшларини моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнатга хозирлашга умумий қисми бўлиб қолади. Зарур политехник тайёргарликни олган йигит ёки қиз ишлаб чиқариш касбини тез эгаллайди, бунда олий маълумот олиш жараёни жадаллашади.

Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлаш - бутун педагоглар жамоасининг, ота-оналар ва завод жамоатчилигининг кўп йиллик таълим-тарбия ишидир. Ёшларни маънавий-психологик жиҳатдан меҳнат фаолиятига тайёрлашга шахсни ҳар томонлама камол топтиришнинг ўзаро боғлиқ жараёни деб қаралади, бу жараёнда қобилият ва эътиқод билан бирга ўсмирнинг шахси ҳаракатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади.

Қобилият ва қизиқишларни шакллантиришнинг политехник асослари ва мактаб ёшларни бошланғич ишлаб чиқариш тайёргарлигини кенгайтириш билан узвий боғлиқ бўлиши ишчи касбларини эгаллашга йўналтиришнинг ҳал қилувчи шартидир.

Меҳнат тарбияси жараёни бирмунча илк босқич амалга оширилган тақдирда бунга эришилади.

Ўрта ва юқори босқич таълимида давомийлик шу нарсада ифодаланадики ўқувчилар мунтазам принцип асосида тузилган ягона дастурлар бўйича ишлайдилар. Бундай дастурлар аста-секин мураккаблаштирилиб боришни, билимларни, кўникма ва малакани, меҳнатнинг муайян усуллари эгаллашни таъминлайди.

Таълим ва касбга йўналтириш билан қўшилган унумли меҳнатда мунтазам қатнашиш энг кўп педагогик самара беради.

Ўрта мактабларни тамомлаб ёки касб-хунар таълими тизимида, ўқув устахоналарида зарур тайёргарликдан ўтиб, халқ хўжалигининг турли тармоқларида дарҳол ишлай бошлаган ёшларнинг сони йил сайин кўпайиб бормоқда.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришда мактаб ходимлари ва мактаб маъмуриятининг вазифалари ўқувчиларни касбга йўналтиришга оид йуриқномалар, буйруқлар, қарорлар билан танишишдан, илмий-методик адабиётни ўрганишдан, чиқарилган методик тавсияномаларни ўрганиш ва ўз ишларида фойдаланишдан иборат.

Синф раҳбарининг вазифалари аввало ўқувчининг шаклланаётган шахсини, унинг майиллари, қизиқишлари, қобилиятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Бу соҳада унга фан ўқитувчилари, ота-оналар билан, савол варақасини тўлдириш ва ўқувчининг шахсий варақача-тавсифномасини тўлдирган ҳолда уни мунтазам равишда кузатиш ёрдам беради. Синф раҳбари ўқувчи шахсини ўрганиш негизида муайян дастур асосида бир мақсадга қаратиб касбга йўналтириш ишини олиб боради. Бунда синф соатларидан, факультатив машғулотлардан ва экскурсиядан фойдаланилади. Касбга йўналтириш иши ўқувчиларнинг ота-оналари билан мустаҳкам алоқада ўтказилади.

Ўқувчилар йилига бир марта савол варақасини тўлдиради. Бундан мақсад-ўқувчиларнинг ҳаётий режаларини аниқлаб олишдир. Синф

раҳбарлари савол варақаси асосида ўқув йили охирида касбга йўналтирувчи мактаб кенгашига топшириш учун у ёки бу касбни онгли равишда танлаган ёки зарур малака даражаси бўйича касб эгаллаган ҳамда ўқиш ва иш хусусидаги ўз истакларини билдирган ўқувчиларнинг руйхатларини тузадилар.

Ўқувчилар меҳнат таълими дарсларида меҳнатнинг ҳар хил турларига оид билимларнигина олиб қолмай, шу билан бирга ўз фаолиятлари жараёнида махсус малакаларга ҳам эга бўладилар, ўз қобилиятларини ривожлантирадилар, меҳнатда ўз кучларини синаб кўрадилар. Шу боисдан меҳнат таълим ўқитувчиси меҳнат дарсини шундай ташкил қилиш керакки, токи ҳар бир ўқувчи меҳнатни севишни ўрганиб олсин, одамларга наф келтирадиган бўлсин, иш жараёнидан ва унинг натижаларидан завқлансин.

Меҳнат ўқитувчиси ўз ишида билим ва малакани эгаллашда ўқувчиларга энг қулай фаоллик ва мустақилликни таъминлайдиган шакллари ва методларидан фойдаланиши лозим. Лаборатория - амалий, ўқув-ишлаб чиқариш ишлари, ишлаб чиқариш экскурсиялари, тажрибаси шундай иш шакллари ва методлари жумласига киради. Бу ишлар мустақил кузатишлар, тажрибалар, таҳлиллар, ҳисоб-китоблар, ишлаб чиқариш ва ижодий вазифаларни ҳал қилишни ҳамда бевосита ижтимоий-фойдали, унумли меҳнатни ўз ичига олади.

Меҳнат таълими жараёнида ўқитувчи касб қилиб олинган меҳнат тўғрисидаги маълумотларни конкрет мавзуларни ўрганиш билан мантиқий боғлаши мумкин. Чунончи, электротехника физикаси ва бўлимини ўрганган чоғда ўқитувчи ҳалқ хўжалигида электр қувватининг роли ва аҳамиятини, уни ишлаб чиқариш ҳамда истеъмолчига етказиб бериш усулларини кўрсатиши, шунингдек ушбу тармоқ касблари учта катта гуруҳда бўлишни тушунтириб бериш мумкин. Биринчи гуруҳга электротехника ускуналари, машиналари, аппаратлари ва асбобларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ касблар (электротехника машиналарини йиғувчи слесарь, созловчи слесарь электромонтёр, изоляция қилувчи ва шу кабилар); иккинчи гуруҳга электр

қуввати узатиш билан боғлиқ касблар (подстанцияларнинг электромонтёри, электр тармоқларини ишлатувчи электромонтёр ва шу кабилар); учинчи гуруҳга электр қувватидан фойдаланиш билан боғлиқ касблар (электромонтажчи слесарь, таъмирчи электромонтёр ва шу кабилар) киради.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришда ўқитувчининг шахси жуда катта роль ўйнайди.

Ўқитувчининг шахси - ўқитувчининг ижодий ривожланишини, юксак педагогик маҳоратини, ишда доимий новаторлигини, омилкорлигини, болаларга нисбатан муҳаббат ва ҳурматини белгилаб берадиган хислатлар мажмуидир. Айни шундай ўқитувчи ўқувчиларда ўзига нисбатан ҳурмат-эҳтиром, ишга хавас туғдиради, ўзига ўхшаш бўлиш, у билан дўстлашиш энг эзгу истаклар, истиқбол тўғрисидаги, ўз касби ҳақидаги орзуларни баҳам кўриш иштиёқини яратади.

Мактабда қизиқишлар бўйича ўтказиладиган хилма-хил машғулотлар орасида тўғарак иши алоҳида аҳамият касб этади. Мактабда тўғаракларнинг асосий кўпчилигини меҳнат таълими ўқитувчилари олиб боради.

Булар - ишлаб чиқариш - техника тўғаракларидир. Ўқитувчи бундай тўғаракларда ўқувчиларда ихтирочилик, конструкторлик сингари маҳсул қобилиятларни ижодий ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш имкониятига эга.

Меҳнат таълим ўқитувчиси ўқувчи шахсини ўрганган чоғда касбга йўналтириш мақсадида қуйидаги қоидаларга: шахс камол топадиган конкрет вазиятда конкрет жамоада шахснинг хулқ-атворини кузатиш; фаолият орқали шахсни урганиш; шахсни қандайдир қотиб қолган нарса тариқасида эмас, балки тараққиётда кўриб чиқиш; шахснинг вақтинча психологик ҳолатини, ўртоқларига муносабатини ҳисобга олиш каби қоидаларга амал қилиши мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат таълими ўқитувчисининг ишида психологик диагностикасига катта ўрин ажратилади. Психологик диагностика жараёнида у мактаб, касб-ҳунар коллежи касб маслаҳатчиси билан биргаликда ҳар бир ўқувчининг

келгусидаги касбни танлаши жараёнида шахсий хусусиятларини аниқлаши мумкин.

Шундай қилиб, меҳнат таълими ўқитувчиси ишида қуйидаги йўналишларни;

- касбга оид билимлар - ўқувчиларни меҳнат фаолияти соҳалари, халқ хужалигининг айрим тармоқлари, касблар ва мутахассисликлар билан таништириш;

- психологик педагогик маслаҳат - меҳнат фаолиятининг турлари тўғрисида, ўқувчи хислатлари, билимлари ва майлларига энг мувофиқ бўлган касблар ва мутахассисликлар ҳақида ўқувчига гапириб бериш;

- касб тарбияси - ўқувчиларда у ёки бу касбга нисбатан барқарор қизиқишларини шакллантириш;

- амалий касбий кўникиш - меҳнат фаолиятининг турли соҳаларида кучларни амалий жиҳатдан синаб куриш учун шарт-шароитлар яратиш;

- касбга йўналтириш мақсадида ўқувчининг шахсини ўрганиш, меҳнатга бўлган қизиқишларни ва касбга қизиқишларни шакллантириш каби йўналишларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Меҳнат таълими ўқитувчисининг касбга йўналтириш иши ўзаро боғлиқ таркибий қисмларнинг бутун бир комплекси билан, шу жумладан касбга йўналтирувчи ўқув-методик кабинет фаолияти, синф раҳбарининг, фан ўқитувчиларининг иши, ота-оналар ва шу кабилар билан маҳкам боғлангандир. Меҳнат ўқитувчиси билан яқиндан алоқа боғламай туриб самарали ишлаши мумкин эмас.

Меҳнат таълими дарсларида касбга йўналтириш ишини олиб борган ўқувчиларни меҳнат фаолиятига тайёрлашдаги бошқа фанлар билан ўзаро алоқани ҳам ҳисобга олиш лозим.

Мактабда ҳар бир ўқув фани ўқувчиларни касбга йўналтиришни амалга оширишдаги ўзига хос имкониятларига эга, лекин у меҳнат турлари, касбларнинг хилма-хиллиги ва шу кабилар тўғрисида ўқувчилар билимларини шакллантиришнинг бирдан бир манбаи бўлиши мумкин эмас.

Шу сабабдан ҳам касбга йўналтириш ишида меҳнат ўқитувчисининг фаолиятини синф раҳбарлари ва фан ўқитувчилари иши билан мувофиқлаштириш ғоят муҳимдир.

Тажриба шуни кўрсатадики, ўқувчиларда касбга бўлган барқарор қизиқишни шакллантириш ишлари самарадорлигини ошириш учун:

- фан асосларини ўқитишнинг, меҳнат таълимининг ва машғулотларнинг фанлараро алоқаларини, давомийлигини, политехник ва касбга йўналтириш йуналишини руёбга чиқариш;

- политехник маълумот, меҳнат таълими ва касбга йўналтиришнинг ўқувчилар ижтимоий-фойдали, унумли меҳнати билан ўзаро алоқасини таъминлаш;

- ўқувчиларнинг бир мақсадга қаратилган ижтимоий аҳамиятли ўқув-ишлаб чиқариш топшириқларни бажаришлари;

- халқ хужалигининг турли соҳаларида ўқувчиларнинг қизиқишини ривожлантиришга шахсий, табақалаштирилган ёндашувни амалга ошириш;

- ўқувчиларни касбга йўналтириш соҳасида мактаб ўқитувчилари билан ишлаб чиқариш жамоаларининг биргаликда иш кўриши;

- саноат қишлоқ хўжалик касбларини тарғиб қилиш лозим.

Табиий - математик туркум фанларни ўрганган чоғда ўқувчилар конкрет иқтисодий ҳудуддаги етакчи касблар бўйича меҳнат мазмуни билан танишиш, ана шу касбларни мувоффақиятли эгаллаш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни олиш имкониятига эгадирлар.

Мактаб ўқувчилари гуманитар фанлар бўйича ўтказиладиган машғулотларда касб танлаш масалаларида ғоявий-ахлоқий, дунёқарашга оид билим оладилар.

3.3. Касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш модели

Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари бўйича олиб борилган таҳлиллар, бу жараённинг мутлақо янги моделини яратишга асос бўлди. Жамиятнинг бир қисми бўлган таълим тизими ва жамиятнинг аъзоси бўлган шахс манфаатдордир, таълим фақат касбни эгаллаш воситаси эмас, балки ҳаётнинг мазмунини англаш, унинг мукамаллигини ва ундан қаноатланишни ҳис этиш воситаси ҳам бўлиши керак.

Моделлаштириш, тизимли таҳлил ва хулоса қилиш билан бирга, илмий тадқиқотнинг етакчи методларидан бири ҳисобланади. Фараз қилинаётган модел, моделлаштириш воситасига оид турлардан бири ҳисобланади.

Моделлаштириш – объектларда ижтимоий реалликнинг муайян қисмларини тадқиқ этиш услуги ҳамда предметлар ва ҳодисаларнинг реал мавжуд бўлган ҳамда қуриладиган моделларини ўрганиш ва ишлаб чиқишдир.

Ўқувчиларда касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш модели, мактаб ўқувчиларини шахсий ва ижтимоий фойдали касб танлашга психологик-педагогик тайёрлигини таъминловчи, ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқага эга: Мақсад ва вазифани белгилаш, мазмун, технологик ва назорат-таҳлил компонентлардан иборат мажмуини тушунилади (1-расм).

Моделнинг мақсад ва вазифани белгилаш компоненти мактаб ўқувчилари касб-хунарни мустақил танлашда муваффақиятга эришишлари учун: 1) касбий фаолиятда зарур бўладиган шахсий сифатлар ҳақида; 2) касблар олами ҳақида; 3) муайян касбий фаолиятни амалга оширишда, касбий муҳим сифатлар билан таққослаш учун шахсий сифатларни аниқлаш имкониятлари ҳақида тасаввурларини шакллантиришдан иборат. Мақсад ва вазифани белгилаш компонент қуйидаги комплекс *вазифаларни* амалга оширишни назарда тутди, унда ўқувчилар:

- турли хил касбий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тасаввурларга эга бўладилар;

- муайян касбда муваффақиятга эришишлари учун зарур бўлган шахсий сифатлар ҳақида маълумотларга эга бўладилар;

- ўзининг шахсий касбий муҳим сифатларини баҳолаш учун ташхис қилиш методикалар ҳақида тушунчаларга эга бўладилар;

- шахсий сифатлари билан касбий муҳим сифатларни таққослай олиш ва шу асосда касбий танлов амалга ошириш кўникмаларига эга бўладилар.

Моделнинг мазмун компоненти зарурий билим, кўникма ва касбий компетенцияларни ўз ичига олади. мазмун компоненти ўз структурасига кўра *тамойиллар, вазифалар ва мазмунлардан* иборат. Мактаб ўқувчиларида касб-хунарни мустақил танлашни шакллантириш инсонпарварлик, тизимлилик, изчиллик ва фаолиятлилик *тамойилларига* таянади.

Инсонпарварлик тамайили, касбга йўналтириш иши – инсон ҳақида ва унинг ҳаёт фаолияти муваффақиятли бўлишида ғамхўрлик қилиш эканлигини назарда тутди.

Тизимлилик тамайили шаклланиш жараёнининг барча элементларнинг мантиқий алоқасини, уларнинг ўзаро таъсирлашувини назарда тутди ҳамда касбга йўналтириш ишларини таълим жараёнининг бир қисми сифатида қабул қилади.

Изчиллик тамайили касбга йўналтириш жараёнининг диалектик характерини тавсифлайди, унинг ҳар бир босқичи янгиликни англаш учун имкониятлар очиб беради. Касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш 9-синфни битириб касб-хунар коллежларини (бу мактаб ўқувчиларини икки гуруҳга: ишчи ва хизматчи касбларини танловчиларга ажратиш учун асос ҳисобланади) ёки академик лицейларни (бунда олий маълумот олишни мақсад қилиб қўйган ўқувчилар гуруҳи билан ишланади) ёки 10–синфда ўқишни давом эттиришни (бунда мураккаб бўлмаган касбларни эгаллаш билан бирга 11–синфни битириб олий маълумот олишни мақсад қилиб қўйган ўқувчилар гуруҳи билан ишланади) танлаш билан яқунланади.

Фаолиятлилик тамайили – касб-хунарни мустақил танлашни фаолият жараёнида шакллантириш хусусиятини назарда тутди. Фаолиятдан

ташқарида касбнинг имкониятлари, талаблари ва моҳиятини тўлиқ тушунишга эришиш мумкин эмас, шунинг учун касбий фаолиятни мустақил лойиҳалаш билан бирга касбий синовлар (муайян касбда, меҳнат фаолияти орқали ўзини синаб кўриш)ни амалга ошириш алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашнинг *вазифалари* шахснинг турли фаолият соҳаларида касбий танловни қарор топтириш, ижтимоийлаштириш ва мослаштиришдан иборатдир. *Мазмунлар* олдиндан ихтисослаштирилган, билиш фаолиятининг тузилишини акс эттиради:

- 1) касбни онгли равишда танлаши, ўзини-ўзи англаши учун шахсий сифатларини ташхис қилиш методикалари ҳақида тушунчаларга эга бўлиш;
- 2) касб-ҳунарни мустақил танлашнинг моҳияти ва вазифасини психологик-педагогик ҳодиса сифатида аниқлаш;
- 3) касб-ҳунарни мустақил танлашнинг асосий тамойилларини ўрганиш;
- 4) касблар ахборотнома (профессиограмма)лар билан танишиш;
- 5) шахснинг касбий муҳим сифатлари тўғрисида тасаввурларини шакллантириш;
- 6) шахсий хусусиятларни касбий муҳим сифатлар билан таққослаш йўли орқали касб-ҳунарни танлашни амалга ошириш;
- 7) касбий хулқнинг шахсий усулини яратиш бўйича ижодий фаолият олиб бориш.

Моделнинг технологик компоненти ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашда уларга таъсир кўрсатувчи *шакллар ва методларни* танлаб олишни, шунингдек касб-ҳунарни мустақил танлашни *шакллантириш шартларини* белгилайди.

Мақбул тизим сифатида қуйидаги методлар танлаб олинди:

- 1) изоҳли-кўргазмали (маърузалар) – касблар олами ҳақидаги ахборотнинг асосий ҳажмини узатиш учун;
- 2) ўқувчиларга мустақил равишда, лекин ўқитувчининг назорати остида ўзини (мутахассис шахснинг касбий муҳим сифатларини ажратишига

имкон берувчи) ташхислаш методикалари ҳамда улар билан танишиш учун биргаликдаги фаолият (муҳокама қилиш, баҳс-мунозарали вазиятларга баҳо бериш) методлари;

3) аниқ касбий вазифаларни моделлаштирувчи ва касбий фаолият давомида англаши зарур бўлган компетенцияларнинг кенг кўламини ўрганишга имкон берувчи муаммоли ўқитиш (ўқув лойиҳалари, касбий ўйинлар ва тренинглар) методлари;

4) репродуктив метод (тест синовлари, топшириқларни ҳимоя қилиш) – касбий муҳим билимларни ўзлаштириш, кўникмалар ва компетенцияларни шакллантириш жараёнини назорат қилади.

Касб-ҳунарни мустақил танлашни *шакллантириш шартлари* учта: мазмунни тартибга солувчи мазмунлар компоненти, касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш билан боғлиқ кўникмаларни ривожлантирувчи ташкилий компонент ва касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш шартларини шакллантирувчи психологик-педагогик компонентлар билан ифодаланади. Улар касбга йўналтириш ишининг тузилишини мантиқан акс эттиради.

Касбни мустақил танлашга тайёрлаш ахборот йўналишини шакллантириш учун:

- 1) касбга йўналтириш ва унинг асосий тоифалари;
- 2) касбга бўлган талабнинг ўзига хос хусусиятлари;
- 3) касб танлашнинг психологик-педагогик омиллари ҳақидаги комплекс билимларни ўз ичига қамраб олувчи асосий шартларга амал қилиш зарур.

Фаолият йўналишини шакллантиришни таъминлаш учун шахснинг касбий қизиқиш ва мойилликларини касбий имкониятлар билан таққослашни ўз ичига олувчи кўникма ва компетенцияларнинг шаклланишини бирлаштирувчи ташкилий шартларга амал қилишни талаб этади. Хусусан,

- 1) умумкасбий компетенция - касбий муҳим сифатларини ажратиш кўникмасига эга бўлиш;

2) шахсий-касбий компетенция – шахсий-касбий муҳим (муайян касбнинг касбий муҳим сифатларини шахснинг ўзида мавжуд бўлган) сифатларини ташхислаш кўникмасига эга бўлиш;

3) касбнинг талаблари, шахснинг хусусиятларини ҳамда умумкасбий ва шахсий-касбий компетенцияларини бирлаштирувчи муайян касбий фаолиятининг жамият томонидан талаб этилишини таққослай олиш кўникмасига эга бўлиш.

Психологик йўналишни таъминлаш учун ўқувчиларни касбга йўналтирувчи психологик компетенциясини шакллантирувчи психологик-педагогик шартларга амал қилишга ўргатиш зарур. Бунга қуйидагилар киради:

1) шахсий муҳим шартлар, тизимли меҳнат фаолиятида шахсга асосий объект сифатида қараш, касб-хунарни мустақил танлашда эса ўқувчига ҳаёт йўлида муваффақиятга эришиши учун унга ўзини фаоллаштириш вазифасини ўргатиш;

2) мотивацион муҳим шартлар, шахснинг касбий компетентлигини фарқлашга, инсон ҳаётида асосий муваффақият нима эканлигини ифодалашга ўргатиш;

3) шахсий мотивацион шартлар, касб-хунарни мустақил танлашни шакллантириш мақсадини кўришга ва ўрганган билимларини, ўзлаштирилган кўникма ва эгаллаган малакаларини қўллаш мақсадга мувофиқ эканлигини англашига шароит яратиш. Мазкур шартлар ўқувчининг шахс сифатида барқарор анланган элементини яратиш, бу элемент уни касб танлашнинг мазкур соҳа мутахассисига бўлган талабининг учта жиҳатига йўналтиради: менинг истакларим (хоҳлайман), менинг имкониятларим (қила оламан) ва менинг даражам (зарур).

Касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш жараёнини шартли равишда учта босқичга бўлиш мумкин:

Биринчиси босқичда асосан психологик йўналишнинг баҳолаш компоненти, фаолият йўналишининг касбий кўникмалар ва креативлик компонентлари шаклланади.

Психологларнинг таъкидлашича, ўқувчиларни касбга йўналтиришда уларнинг характер хусусиятларини, темпераментини ва психофизиологик ўзига хос хусусиятларини ўрганиш муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ўқувчиларнинг характер хусусиятлари, темпераменти ҳамда психофизиологик омилларини ўрганиш асосида ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш муҳим ҳисобланади.

Айнан, ўқувчиларни касбга йўналтиришда психофизиологик хусусиятларини эътиборга олиб мазкур босқичнинг асосий вазифалари касб-ҳунарни мустақил танлашда субъект ўзини психологик ташхислаш кўникмаларини шаклланишига эришиш, деб белгиланди. Ташхис қўйиш керак бўладиган шахснинг энг муҳим сифатларига қуйидагилар киради: шахсий қизиқишлар, эҳтиёжлар, мойилликлар, қобилиятлар, касбий ҳоҳишлар, касбий йўналганлиги, характер хусусиятлари, темперамент ва саломатлик ҳолатини . Бу босқичда ўқитиш воситалари – ташхислаш (психологик) тест ва методикалар ҳақида малумотлар бериш ва уларни ўтказиш, натижалари юзасидан баҳс-мунозаралар, турли ўйинлар ва машқлар ҳамда ташхислаш юзасидан суҳбатлар бўлиши мумкин.

Иккинчиси босқич ўқувчиларни касблар олами билан таништириш бўлиб, у касблар ахборотномаси (профессиограмма) билан танишишни ҳам ўз ичига олади. Профессиограмма касблар олами тўғрисида аниқ, яхлит тасаввурга эга бўлишга, исталган касбнинг умумий тавсифида тез ва тўғри танлаш кўникмасига эга бўлишга ва ўзини мазкур касбга мойиллигини аниқлашга имкон беради. Бу босқичда касб-ҳунарни мустақил танлаш тизимининг ахборот йўналишининг маълумотлар компоненти ва психологик йўналишининг мотивацион компонентини шакллантиришга эътибор қаратилади. Ўқитиш воситалари: касблар оламини тушунишга ёрдам берадиган ва танлаш “майдони”ни кенгайтиришга имкон берувчи

профессиограммалар, мунозара, ташхислаш методикалари ўтказиш, тренинглари орқали турли машқ ва ўйинлар, вазиятларни таҳлил қилиш топшириқлари бўлиши мумкин.

Ўқувчилар бўлажак касблари ҳақида умумлашган маълумотларга эга бўлишлари учун профессиограмма ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Профессиограмма – бу муайян касбий фаолият тури ҳақида тизимга солинган, илмий асосланган меъёрлар ва талаблар мажмуасидир. Профессиограмманинг мақсади – ўқувчида маълум бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилишдан иборат.

“Профессиограмма - касблар ёки ихтисосликлар тўғрисида бир тизимга солинган, меҳнатнинг психологик-педагогик томонларини очиб берадиган, тартибланган ва ўзаро узвий боғланган, умумий вазифани бажариш учун зарур бўладиган шахсий, умуминсоний ва касбий сифатларни ўзида мужассам этган, ўқувчининг келгуси амалий фаолиятида фойдаланишга қаратилган қисқа ва асосли талаблар мажмуасидир”.

Ишлаб чиқилган профессиограммалар ўқувчиларга муайян касб ҳақида маълумот беради ва у ўз ичига қуйидагиларни олади:

- *касб ҳақида умумий маълумот* – ўқувчилар, муайян касб ҳақида умумий маълумотлар, иш фаолияти, меҳнат тури, қандай иш юритиш мумкинлиги каби билан танишишлари мумкин бўлади;

- *касб тури* – мазкур қайси касб типига (масалан: ўқитувчи “одам-одам”) тегишли эканлиги ҳақида тушунчага эга бўлади;

- *билим, кўникма, малака* – муайян касбни эгаллаш учун қандай умумий ўрта таълим фанларини билиши, қўшимча тартибда бу касбни эгаллаш учун ўқиш давомида қандай кўникма ва малакага эга бўлиши лозимлиги ҳақида маълумотга эга бўлади;

- *касбий муҳим сифатлар* – касбни эгаллаш учун шахс бўлажак касби ҳақида ва унинг муҳим сифатлари ҳақида маълумотга эга бўлиши лозим, айнан бу бандда ўқувчилар шу маълумотларни олишади;

- *шахсий сифатлар* – муайян касбда меҳнат фаолият олиб бориш учун шахс қандай шахсий сифатларга эга бўлиши лозимлиги ҳақида билади;

- *ишлаш шароити* – бўлажак касбда меҳнат фаолияти қандай шароитда олиб борилади, шу маълумотларга эга бўлади;

- *тиббий монеликлар (чекловлар)* – ҳар бир касбнинг тиббий монеликлари мавжуд, шахс муайян касбни эгаллаши учун унда қандай тиббий чекловлар бўлмаслиги лозимлигини билади;

- *ишлаш мумкин бўлган жойлар* – мазкур касб мутахассиси касбни эгаллагандан сўнг иқтисодий соҳанинг қайси жабҳасида меҳнат фаолиятини олиб бориш мумкинлиги ҳақида маълумот олади.

Учинчиси босқичда ўқувчиларни касблар ва уларга бўлган талаблар ҳамда уларнинг замонавий жамиятдаги хусусиятлари ҳамда имкониятлари билан таништирган ҳолда касб-ҳунарни мустақил танлашга ўргатиш. Мазкур босқичда ўқувчи ўзининг имкониятлари, мойиллиги ва қобилиятини англаган ҳолда касб танлаш сабабларини, шунингдек уни қизиқтирувчи касб унга кўядиган талабларидан, жамиятнинг мазкур касбга бўлган талаб ва эҳтиёжидан келиб чиқиб касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашдан иборат. Бу босқичда ахборот йўналишнинг рефлексив, фаолият йўналишнинг касбий муҳим компетенциялари ва психолологик йўналишининг белгиланган (установкали: муайян фаолиятни бажаришга тайёрлаш, ундаш) компонентларига эътибор қаратилади. Бу босқич касбнинг имкониятлари ва талабларини англаб етишни, меҳнат – инсон ҳаётининг табиий ва зарурий қисми эканлигига ишончни шакллантиришни назарда тутди. Мазкур босқичдаги ўқитиш воситалари – касбий фаолиятни лойиҳалаштириш ва лойиҳалаштириш билан боғлиқ тренинг машғулотлари ҳамда касбий синовлар бўлиши мумкин. Ўқувчилар турли касбларда фаолият кўрсатаётган мутахассиснинг меҳнат фаолиятини билиши учун касбий синовлар ташкил этилиши мақсадга мувофиқир.

Назорат-таҳлил компоненти ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашни шакллантириш жараёнининг натижасини тавсифлайди. Касб-

хунарни мустақил танлашнинг шаклланганлиги, мактаб ўқувчиларининг муваффақиятли касб танлашга психологик-педагогик тайёрлигида аниқланади. Психологик-педагогик тайёрликнинг тузилмаси ўзида, миқдорий ифодага эга учта кўрсаткичларни, шунингдек касб-хунарни мустақил танлашни англатувчи комплекс ташхис қўйишни назарда тутувчи турли хил *даражаларни* бирлаштиради.

Билим кўрсаткичи касб-хунарни мустақил танлаш учун зарур бўлган: касбий фаолиятининг ўзига хос хусусияти ҳақидаги, касбий фаолиятни муваффақиятли бажариш шахсий сифатлари ҳақидаги, ўзининг бу сифатларини ташхис қилиш имкониятлари ҳақидаги ҳамда касб талабларини ўзининг хоҳиш ва имкониятлари билан таққослаш ҳақидаги билимлар тўпламларни ифодалайди.

Кўникма кўрсаткичи ўқувчи, касбий муҳим сифатларни танлаб таҳлил қилиш, ўзининг шахсий сифатларига ташхис қўйиш ва касбий муҳим сифатлар билан ўзининг шахсий сифатларини таққослаш имкониятларини ифодалайди.

Малака кўрсаткичи шахснинг хоҳиш ва имкониятларини жамиятнинг касбга бўлган эҳтиёжлари билан таққослаб, касб-хунарни мустақил танлаш масаласини ижобий хал қилишдек ўқувчининг кўникмасини намоён этади, шундай қилиб, нафакат онгли, балки ижтимоий-фойдали касбий танловни амалга оширади.

Паст даража. Агар ўқувчи касблар олами ҳақида тассавурга эга бўлса ва касбни эгаллаш ўқувчи учун орзу-хавасдек бўлиб ҳисобланса, у ҳолда паст даражага ташхис қўйилади. Касбга қизиқиш паст ёки касбий қизиқиш йўқ бўлса ўқувчида касб-хунарни мустақил танлаш даражаси *паст* деб баҳоланади.

Ўртача даража. Агар ўқувчи касблар олами ҳақида тассавурга эга бўлса, бўлажак касбининг касбий муҳим сифатларини ҳақида билса лекин ўзининг шахсий сифатларини (ёки шахсий сифатларини умумий маънода билса, ташхислай олмаса) билмаса, касбий қизиқишлари барқарор бўлмаса, у

ҳолда ўртача даражага ташхис қўйилади. Касбга қизиқиш мавжуд бўлиб ўзининг шахсий сифатларини касбий муҳим сифатлар билан таққослай олмаса ўқувчида касб-ҳунарни мустақил танлаш даражаси *ўртача* деб баҳоланади.

Юқори даража. Ўқувчи касблар олами ҳақида тасавурга эга бўлса, диагностик методикалар ҳақида тушунчаларга эга бўлса, бўлажак касбининг касбий муҳим сифатларини ўзининг шахсий сифатлари билан таққослай олса, шунингдек касб танлашда ўзини жамиятнинг маълум бир касб гуруҳига киритса у ҳолда юқори даражага ташхис қўйилади. Ижтимоий-фойдалиликни белгилаб берувчи танлов ўқувчида касб-ҳунарни мустақил танлашнинг *юқори даражасига* мос келади.

Таҳлилий компонент касб-ҳунарни мустақил танлашни шакллантириш жараёни устидан комплекс назоратни амалга оширишга имкон яратади, бу эса мазкур жараённи кечиши давомида тузатиш ҳамда тартибга солиш имконини беради.

1-расм. Касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш модели

3.4. Мактабнинг юқори синф ўқувчиларини касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш технологияси

Ўсмирлик ва балоғат ёшида касбга йўналтиришнинг асосий вазифаси танлаб олинган фаолият турининг касбий муҳим сифатларини аниқлаш ва ривожлантириб боришдан, шунингдек таълим жараёнида психологик-педагогик ташхислаш натижаларида қайд этилган шахсий сифатларни меҳнат бозорининг эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда касбий режаларни тузишдан иборат.

Ўқувчиларни касб-хунарни мустақил танлашга тўғри йўналтиришни қуйидаги технология асосида ташкил этиш лозим:

- касб-хунарни мустақил танлашнинг моҳиятини очиб бериш;
- касб-хунар танлашни белгилаб берувчи асосий тамойилларни ўрганиш;
- професиограммалар билан танишиш;
- касбий муҳим сифатларни ажратиш;
- шахсий сифатларга ташхис қўйиш;
- меҳнат бозори талабларини ҳисобга олган ҳолда касб танлаш;
- касбда ўзини синаб кўриш жараёнида, касбий хулқнинг шахсий услубни шакллантириш.

Касб-хунарни мустақил танлашнинг методик тизими:

1) изоҳли - тасвирлаш методлари, муайян материаллар ҳақида таянч тасаввурларнинг асл моҳиятини тушунтириш каби вазифаларни ўз ичига олади;

2) ҳамкорликда ишлаш методлари, олинган маълумотларни англаш ва муҳокама қилиш имконини яратади;

3) муаммоли таълим методлари, аниқ вазифаларни моделлаштирувчи ва касбий фаолиятга йўналтирувчи, зарур компетенцияларнинг кенг спектрини ўрганишга имкон беради;

4) репродуктив метод, муҳим билим ва кўникмаларни ўзлаштириш, компетенцияларни шакллантириш жараёнини назорат қилиб боради.

Касбга йўналтириш ишларининг шакллари: маъруза, ташхислаш (психологик тестлар), баҳс-мунозаралар, ўйинлар, машқлар, суҳбатлар, профессиограммалар билан танишиш, тестлар ўтказиш, мунозара, вазиятларни таҳлил қилиш топшириқлари, вазиятларни моделлаштириш, касбий фаолиятни лойиҳалашни тренинглар орқали ривожлантириш, касбий синовларни ўтказиш.

Маърузада ва мунозарада ўқувчиларни таништириш зарур бўлган ва уларнинг тўғри тушунишига эришиш керак бўлган асосий мақсад - ўқувчиларни инсон ҳаётида меҳнатнинг аҳамияти билан, касб фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан, меҳнат бозорининг хусусиятлари билан, таълим муассасаларидаги тизим, улардаги қабул усуллари, корхоналар, бўш иш ўринлари, ёшларни ижтимоий ҳимоялашни таъминловчи хизматлар тузилмаси билан, шунингдек ўқувчиларнинг қизиқишлари, мойилликлари, қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда иш ўринларини танлаш амалиёти билан таништиришдан иборат.

Ташхислаш (психологик) тест синовларини ўтказишнинг боришида ўзини ташхис қилиш методидан кенг фойдаланиш; Ўқувчининг ўзи, унга ўқитувчи берган махсус алгоритм ёрдамида тест синовларининг натижаларга ишлов бериш ва методиканинг хулосалари билан танишиш; Юзага келган саволлар эса, яқка тартибда, асосан гуруҳлар билан ўтказиладиган касбга йўналтириш ишининг боришда хал қилиш; Ўқувчини, касб-ҳунарни мустақил танлашда, тавсияларни ўзи ифодалашни, асосий босқичлар ва йўллари мустақил белгилашни ўргатишдан иборат. Ўқувчиларни касбга йўналтириш жараёнида уларнинг ўзлари бўлажак (танлайдиган) касбининг “касбий муҳим сифатлари” ҳақида маълумотларга эга бўлишига ҳамда мос келиши эътибор қаратиш керак қилдик.

Профессиограмма билан танишиш. Профессиограмма – бу муайян касбий фаолият тури ҳақида тизимга солинган, илмий асосланган меъёрлар

ва талаблар мажмуасидир. Профессиограмманинг мақсади – ўқувчида маълум бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилишдан иборат.

Ўқувчилар бўлажак касблар ҳақида умумлашган маълумотларга эга бўлишлари учун аввало ижтимоий жамиятда кўп учрайдиган ва умуман барча касблар ахборотнома (профессиограмма)ларини ишлаб чиқиб (тегишли давлат ва хусусий корхона ва ташкилотлар билан ҳамкорликда) таълим порталларига, тегишли вазирлик ва албатта Халқ таълими вазирлигининг Республика ташхис марказининг расмий веб сайтлари каби интернет тармоқларига жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Бу орқали ўқувчилар бўлажак касблари ҳақида олдиндан маълумотга эга бўлади ҳамда энг асосийси ижтимоий фойдали касб танлашига қўмаклашади.

Касбий муҳим сифатларни аниқлаш учун ўқувчиларга муаммоли *ўйинлар ва вазиятли моделлар яхши самара беради*: “Одам ишсиз колди... У нима қилиши керак?”, “Мен ишга жойлашмаяпман”, “Меҳнат биржаси”, “Кичик корхона”, Агар мен бошлиқ бўлганимда эди...” ва бошқ. Ўқув машғулотлари жараёнини ташкил этишнинг бундай шакллари, унга касб-хунарни мустақил танлаш концепциясига тузатиш киритишини таклиф этиб, ўқувчининг ўзи тўғрисидаги тасаввурни аниқлашга ва баҳолашга имкон берди.

Касбга йўналтиришда ўзини-ўзи ривожлантиришга қаратилган *тренинглар* ҳам яхши самара беради. Мазкур педагогик технология ўқувчиларни мустақил касб танлашда шахсий имкониятларидан янада тўлароқ ва самаралироқ фойдаланиш имконини беради. Мазкур жараён муҳим вазифалардан ҳисобланади, чунки умумий ўрта таълим мактаби дастурлари янги фанларга деярли жой қолдирмасдан, ўқувчилардан кўп вақт ва куч талаб этади.

Тренинг деганда таълим олувчиларни мақсадга йўналтирадиган, олдиндан режалаштирилган ва англаб етилган ўқув-билишга оид ижодий ёки ўйин фаолияти тушунилади. Тренингни йўналиши умумий муаммога,

мақсадга, келишилган услубларга эга ва ўқувчиларда коммуникатив ва ташкилотчилик қобилиятларини ривожлантириш, интеллектуал ҳамда амалий компетенцияларнинг маълум тузилишини шакллантиришга йўналтирилган.

Тренинг - муайян муаммони тадқиқ этиш, унинг амалий ёки назарий тарзда амалиётга жорий этишдир. Тренингнинг мақсади ўқувчиларни ўтилган ўқув машғулоти давомида ўзлаштирганларини ҳисобга олиб ўзини-ўзи ривожлантириш ва ўзини тақдирот қилишга ўргатишдан иборат. Таълим оловчилар ўзларининг ижодий амалий фаолиятлари натижасида янги билимлар ва кўникмалар эга бўладилар. Бу метод ўқувчиларнинг коммуникатив кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган бўлиб, унда ўқувчиларнинг яқка тартибдаги ишлаш шакли, гуруҳий машғулотлар билан бирга қўшиб олиб борилади.

Эркин тарбиялаш ғоясидан келиб чиқиб, бугунги кунда мазкур метод таълим тизимининг таркибига, унинг турли хил босқичларида фаол киритилиб борилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Тренинг асосида ўқитишни ташкил этишга қуйидаги талаблар қўйилади: тренинг таълим ва тарбия жараёнига жорий этилган бўлиши керак; ўқувчилар мавжуд муаммоларни муҳокама қилиши ва олдига муҳим вазифаларни қўйишлари ҳамда вазифанинг фаолияти уларга мос ва тушунарли бўлиши керак; ўқувчилар фаол бўлишлари, ўз фикрларини ёзма равишда аниқ шакллантиришлари, кирувчи маълумотларни таҳлил қила олишлари, янги ғоялар яратилишида иштирок этишлари керак; ўқувчилар ўзаро муносабатларини мустаҳкамлашда гуруҳ шаклида ишлаш таклиф этилади.

Тренинг қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқдир:

- Мақсадларни шакллантириш ва лойиҳалаштириш. Интеграциялашган билим, ҳал этиш учун тадқиқотчилик изланиш ишларини талаб этувчи тадқиқотчилик, ижодий масалада муҳим муаммонинг мавжудлиги.

Кутилаётган натижаларни, амалий назарий ва билишга оид аҳамиятини олдиндан билиш;

- Лойиҳани бажариш йўллари ишлаб чиқиш ёки танлаб олиш. Ҳаракатлар кетма-кетлигини таъминловчи, илмий-тадқиқот усулларида фойдаланиш: муаммони ва ундан келиб чиқадиган тадқиқот вазифаларини аниқлаш, уларни ҳал этиш гипотезаларини илгари суриш (бу босқичда “ақлий ҳужум”, “давра суҳбати” ва ҳоказо усулларида фойдаланиш мумкин), тадқиқот методларини муҳокама қилиш (статистик усуллар, тажриба-синов, кузатиш ва бошқ.). Бу босқичда шунингдек, лойиҳада неча киши иштирок этиши мумкинлигини аниқлаш лозим;

- Лойиҳа устида ишлаш. Ўқувчиларнинг мустақил (индивидуал, жуфт ва гуруҳ) фаолияти. Агар лойиҳа бўйлама бўлса, у ҳолда унинг қисмини структуралаштириш, яъни фойдаланиладиган методларни, усуллар ва ҳар бир босқич натижаларини кўрсатган ҳолда фаолиятни босқичларга ажратиш талаб этилади;

- Натижаларни расмийлаштириш. Якуний натижаларни (тақдимот, ҳимоя қилиш, ижодий ҳисоботлар ва бошқалар), тўплаш, тизимлаштириш ва олинган маълумотларни таҳлил қилиш;

- Натижаларни муҳокама қилиш. Якуний натижалар ва уларнинг тақдимот шакллантириш; хулосалар, янги тадқиқот муаммоларини кўрсатиш.

Тренингда лойиҳани кенг жамоатчилик олдида ҳимоя қилиниши, биз танлаб олган муҳим тавсифларга мувофиқ ҳисобланади:

- маърузанинг сифати: таркиби, ишнинг тўлиқлиги, ёндашувлар, натижалар, далиллар билан исботланганлиги, иш ҳажмининг тўлиқлиги, далилларнинг ишончли эканлиги;

- эълон қилинган мавзу бўйича билимларнинг чуқурлиги ва ҳажми, фанлараро алоқа мавжудлиги;

- нутқ маданияти, баён қилиш услуби, кўргазмали воситалардан фойдаланиш, мазмунли кириш қилиш, томошабинлар эътиборида бўлиш;

- муҳокамаларда қатнашиш, саволларга жавоблар тўлиқлиги ва мазмунлиги, дўстоналик, ҳушмуомилалик.

Касбий синовлар (муайян касбда ўзини синаб кўриш)дан фойдаланиш назарияси ва амалиёти турли хил шаклларда педагогика фани ривож ва мактаб таълимнинг касбга йўналтириш салоҳияти тўғрисидаги тасаввурларнинг қарор топишининг кўпгина босқичларида ўз ифодасини топади. Ҳозирги замон педагог-амалиётчилари шуни таъкидлашадики, ҳамжамиятга янада ўзгарувчан ва хилма-хил бўлиб бораётган педагогик фаолиятнинг сифат жиҳатидан янги тавсифлари керак. Мактаб ўқувчиларининг касбий синовлари ҳам анъанавий, ҳам ноанъанавий педагогик концепцияларга янги маъно берадиган педагогик амалиётнинг мазмуни, ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлигини оширишнинг самарали технологиялари билан бойтадиган педагогик ҳодиса ҳисобланади.

Ҳар бир касбий фаолият соҳасининг хусусиятларини тўла ҳажмда ўрганиш мумкин эмас. Маълумки, ҳар қандай касбда бошқа касблар ва мутахассисликларнинг маълум бир элементи бўлади. Шунинг учун касбий синовларни ташкил этиш учун биз ўзига хос хусусиятларига эга, аниқ бир фаолият соҳасини акс эттирувчи битта соҳадан фойдаланиш лозим.

Яъни:

- соҳанинг иқтисодиётда оммалашганлик даражаси;
- тегишли кадрларга бўлган эҳтиёж;
- тегишли ишлаб чиқариш соҳасининг ёрқин ифодаланган ўзига хос хусусиятларининг мавжудлиги;
- ўқувчиларнинг касбий қизиқишларини ривожлантириш учун соҳанинг кенг имкониятлари;
- ўқувчилар, фаолиятининг мос турларини бажаришларида тиббий чекловлар (моънеликлар) мавжуд эмаслиги.

Касбий синов, мактаб устахоналарида амалга ошириш мумкин бўлган бирор бир мутахассиснинг меҳнат фаолиятларининг бир қисмидан иборат бўлган амалий иш назарда тутилган.

Касбий синов, бу ҳақиқий ишлаб чиқариш шароитларига максимал даражада яқинлаштирилган ҳолда бажариладиган, ўқувчиларнинг ўқув-меҳнат, билиш фаолиятининг яқунланган технологик цикли, шунингдек ўқувчининг қизиқиши ва қобилиятини аниқ бир касб фаолиятига нисбатан ривожлантириш, касбни онгли ва асосли тарзда танлашини текшириш воситаси ҳамдир.

Ҳар қандай ҳолатда, мактаб ўқувчилари касб танлашда бир қатор омиллар билан белгиланадиган, ўзига хос қийинчиликларга дуч келадилар, булар:

- таълимдан касбий фаолият соҳасига ўтиш даврида психологик тайёр эмаслик;

- аниқ ҳаётий истиқболли режанинг мавжуд эмаслиги, унинг сабабларидан бири ижтимоий ишончсизлик ҳисси;

- касбий фаолият ёки профил касбнинг мазмунини аниқлашда ўз имкониятлари ва қобилиятларини баҳолаш учун етарли даражада ўзини-ўзи баҳолаш қобилиятларининг шаклланмаганлигини;

- ишлаб чиқариш муҳитини шахсга бўлган таъсири ва муайян касбий қийинчиликларни бартараф этишга тайёрлигининг етарли даражада ҳисобга олинмаслиги ва бошқалар.

Мазкур муаммоларни бартараф этишда ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлаш тайёрлашнинг методик, ташкилий-педагогик ва амалий тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашда фақатгина касблар олами билан таништириш эмас балки, ўқувчилар касб-ҳунарни мустақил танлашда ўзларининг индивидуал-психологик хусусиятлари ва қобилиятларини касбнинг талабларига мослаштириш имкониятларини шаклланишига, яъни шахс сифатида ривожланишига эришиш лозим.

Умумий ўрта таълим мактабида касб-ҳунарни мустақил танлаш жараёнини ташкил этиш кўникмаларини шакллантириш мақсадида ўқувчиларни мустақил ижодий фикрлаш, уларнинг ўзига хос касбий қобилиятлари ва сифатларини ривожлантириш имконини берувчи технологиясини янада такомиллаштиришни тақозо этади.

Мактаб ўқувчиларининг психологик ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда касбга йўналтиришни амалга ошириш қуйидаги тўрт босқичда олиб борилиши лозим:

Биринчи босқич (1-4 синфла) - шакллантириш: кичик ёшдаги ўқувчиларнинг амалий иштироки асосида турли хил когнитив, қизиқарли, ижтимоий фойдали меҳнат фаолиятига қизиқишини ва меҳнатга виждонан ёндашиш муносабатини шакллантиришдан, инсон ва жамият ҳаётида унинг ролини ҳақидаги тушунчаларини, ота-оналарнинг касбига ва атрофидаги касбий фаолиятга бўлган, кенг тарқалган касбларга қизиқишларини, касб танлашнинг этикет меъёрларини ривожлантиришдан иборат.

Иккинчи босқич (5-7 синфлар) - ривожлантириш: касб-ҳунарга йўналтириш, касблар оламининг хилма-хиллиги ҳақидаги дастлабки тушунчаларини ҳамда улар асосида ўзларининг қизиқишлари, қобилиятлари ҳамда манфаатларини, касб танлаш ва жамиятдаги ўрни билан боғлиқ ижтимоий қадриятларини шакллантиришдан иборат. Шу билан бирга, келажакдаги касбий фаолият - ўсмир учун турмуш тарзини яратиш имконияти бўлиб, бунда ўқувчилар ўз имкониятларини юзага чиқара олиш кўникмалари ҳақида тушунчаларга эга бўладилар.

Учинчи босқич (8–9-синфлар) - мустақил танлашга тайёрлаш. Мақсад - ўқувчиларда касб-ҳунарни мустақил танлашлари учун шахсий ва касбий мустақиллик тушунчаларини ривожлантириш ҳамда ўзларининг шахсий сифатлари билан касбнинг муҳим сифатларини таққослай олишлари учун психологик-педагогик қўллаб-қувватлашдан иборат. 8–9-синф ўқувчиларида ўзларига муносиб танлаган касб талабларига мувофиқ касблар, касбий ўсиш истиқболлари, касб танлаш қоидалари, шунингдек, шахсий имкониятларини

объектив баҳолай олиш кўникмалари шаклланади. Ўқувчиларга касб танлашда кўшимча вариант сифатида, мустақил танлаш юзасидан ўз ҳаракат стратегиясини белгилашда индивидуал ёндошган ҳолда муаммоли вазиятлар ташкил этиш асосида маслаҳат ёрдами берилади. Ушбу босқичда, ўқувчилар ўқув машғулотларида ёки дарсдан ташқари машғулотларда актив ахборот-методик таъминотлар (шахсий сифатларини ташхислаш, касблар олами билан, касб-ҳунар таълими мусасасалари билан, меҳнат бозори ва ундаги вазиятлар билан) танишадилар, ёзги таътилда пайтида биринчи касбий синовдан ўтиш жараёнлари ташкил этилади.

Тўртинчи босқич (10-11 синфлар) – касбга оид компетенциясини ривожлантириш. Битирувчиларни ўз саломатлиги, қобилиятлари, имкониятлари шунингдек, касбнинг талаблари ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда касб-ҳунарни мустақил танлаш асосида ҳаёт йўлини тўғри танлашга тайёрлашдан иборат. Касбга йўналтириш касбга доир профил билим ва кўникмаларини шакллантириш ҳамда ривожлантириб бориш асосида таъминланади.

Умумий ўрта таълим мактаби 10-11 синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш махсус курс дастури учун қуйидаги ишлар асосида ташкил этилса, ўқувчиларни касб-ҳунарга ўргатиш жараёни янада самарали бўлишига эришилади:

ўқувчиларни касбий йўналганлигини аниқлаш бўйича ташхислаш ишларини олиб бориш;

ўқувчилар томонидан касб-ҳунарни мустақил танлаш юзасидан маслаҳат (консультация)лар ташкил этиш;

худуддаги корхона ва ташкилотларга (ёки ЎИЧМ танлаган касб бўйича) экскурсиялар ташкил этиш;

таътил даврида (ўқув йили давомидаги ва ёзги) ўқувчилар психологик хусусиятларига мос касбларда меҳнат қилиш кўникмаларини ривожлантириш мақсадида турли корхона ва ташкилотларда ўзларининг

билим, кўникма ва мавжуд малакаларини синаб кўришлари учун уларга ишлаш шарт-шароитларини яратиш;

фан ва касблар ҳафталигини ўтказиш;

ўқувчиларни ижодкорлик қобилиятини ривожлантириш мақсадида уларни бевосита ижодий фаолиятга жалб этиш чораларини кўриш;

“Саломатлик ва касб танлаш” мавзусида шифокор маслаҳатини ташкил этиш;

Ўқувчиларга “Касбнинг инсон соғлигига қўядиган талаблари” мавзусида суҳбатлар ташкил этиш;

Касб-ҳунарни мустақил танлаш воситаси бўлган, ўқувчиларга муайян касблар ҳақида умумлашган маълумотларни берувчи касблар ахборотномаси (профессиограмма) ишлаб чиқиш ва таништириш;

Касбга йўналтириш билан боғлиқ илмий ва оммабоп адабиётлар ўқувчилар билан кенг қамровли таништирув ишларини олиб бориш;

Мақтаб битирувчилари билан ҳуқуқий ва ижтимоий муҳофаза қилиш бўйича бандлик хизмати мутахассислари билан учрашувлар ташкил этиш.

Ўқувчиларни касб-ҳунарга мустақил танлашга тайёрлашда уларнинг ота-оналари билан қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

ўқувчилар 9-синфни битируви арафасида уларнинг қизиқишлари, мойиллиги ўрганиш ва уларнинг тўғарақлар, спорт секциялари асосида қобилиятларини ривожлантириш ишларини олиб бориш ҳамда ЎИЧМ асосидаги касбни танлашга йўналтириш;

“Фарзандингизнинг қобилияти нимага боғлиқ” мавзусида яқка тартибда ва гуруҳда суҳбатлар ташкил этиш;

Ота-оналар билан қуйидаги мавзуларда ижодий учрашувлар ташкил этиш:

Фарзандингизни ўраб турган касблар олами;

Қизиқиш, мойиллик ва қобилиятларни ривожлантириш қандай амалга оширилиши лозим;

Қанда йқилиб болаларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш мумкин;

Касбни танлаш – нима дегани? Ва ҳаказо;

Ота-оналарнинг касбий фаолият ҳақидаги турли мазуларда суҳбатлар ташкил этиш.

Юқоридагиларнинг амалга оширилиши асосида қуйидаги самарали натижаларга эришилади:

бўлажак касбий фаолият учун актуал қобилиятни ривожланишга олиб келади;

педагогларнинг ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш ишини тизимлаштиришга эришилади;

ўқувчиларнинг интеллектуал, маданий, жисмоний ва маънавий ривожланишига эришилади;

ўқувчи ёшларнинг касблар олами ҳақидаги билимларини янада ривожланишига эришилади;

кичик ёшдаги ўқувчилар учун шартларни ишлаб чиқиш имконини яратади;

энг машхур бўлган касбларни тарғиб қилиш асосида касбий фаолиятга қизиқиш ортишига эришилади.

Ўқувчиларни касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлаш асосида касб-ҳунарга ўргатиш ҳамда уларни касбга оид компетенцияларини ривожлантириш учун уларни ўқув жараёнида чуқурлаштирилган малака талаб этмайдиган касбларга ўргатиш керак. Бу орқали ўқувчиларни касбга оид эгаллаган билим ва кўникмалари асосида малакаларини шакллантиришга ва ривожлантиришга эришилади.

3.5. Касб-хунарни мустақил танлаш кўникмаларини “Касбни мустақил танлаш” махсус курси асосида шакллантириш

Психологларнинг фикрларига таянган ҳолда шуни айтиш мумкинки, ўқувчиларнинг аксарияти касб танлашда ўзларининг шахсий сифатларини ҳисобга олмайдилар, уларсиз эса тўғри касб танлаб ҳам жамиятга муваффақиятли ижтимоий мослашиб ҳам бўлмайди.

Умумий ўрта таълим мактаби юқори синф ўқувчиларининг қизиқишлари, мойилликлари ва имкониятларини ҳамда меҳнат бозори талабларини эътиборга олган ҳолда касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлаш мақсадида “Касбни мустақил танлаш” махсус курс дастури ишлаб чиқилди.

Махсус курс ўқув йилининг биринчи ёки иккинчи ярмида ўтилиши мумкин бўлиб, бир неча машғулоти ўз ичига олади. Дастур мазмуни қуйидагича:

“КАСБНИ МУСТАҚИЛ ТАНЛАШ”

махсус курс дастури (8-синф)

Кириш

Курснинг мақсад ва вазифалари. Касб танлашнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти.

I. Шахс психологияси блоги.

Темперамент, темперамент турлари ва касб, ўзини англаш ва ривожлантириш, мотив ва мотивация, касб танлаш мотивацияси.

II. Касблар олами билан танишиш блоги.

Касб ҳақида тушунчалар. Инсон ҳаётида меҳнатнинг роли. Касб танлашда қизиқиш ва мойилликлар. Касб, мутахассислик, лавозим. Касблар таснифи. Меҳнат бозори ва касб. Касбий муҳим сифатлар ва тиббий моненьликлар.

Курс якунида ўқувчилар қуйидагиларни:

Биладилар:

- темперамент ва унинг турларини;
- инсон ҳаёти ва жамиятда меҳнатнинг мазмун ва моҳиятини;
- касб-ҳунарни мустақил танлаш моҳиятини;
- касбни мустақил танлашда қизиқиш ва қобилиятининг ўрнини;
- меҳнатнинг ҳаётдаги ролини;
- касблар ҳақидаги тушунчаларни;
- касб, мутахассислик, лавозимлар моҳиятини;
- касблар таснифини;
- меҳнат бозорини;
- касбий муҳим сифатларни;
- тиббий монеликлар.

Қила оладилар:

- ўзига-ўзи (шахсий сифатларига) баҳо беришни;
- шахсий қизиқиш ва қобилиятларини аниқлай ҳамда таҳлил қила олиши;
- касб, мутахассислик, лавозимларни фарқлай олиши;
- танлаган касбнинг талабларига жавоб бера олиш ва мослашишни.

Тушунчага эга бўладилар:

- мотив ҳақидаги тушунчаларни;
- касб танлаш мотивацияси ҳақидаги тушунчаларни;
- олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими ҳақида;
- психологик-диагностик сўровнома, тест, методикаларнинг мазмун ва моҳиятини ҳамда уларнинг касб-ҳунарни мустақил танлашдаги ўрнини.

“Касбни мустақил танлаш” дастури режаси

№	Мавзулар номи	Соат миқдори
1	Кириш. “Касбни мустақил танлаш” курсининг мақсад ва вазифалари.	2

I	Шахс психологияси	
2	Темперамент. Темпераментнинг турлари ва касб.	
3	Шахс ўзини-ўзи англаш ва ривожлантириш	1
4	Мотивация. Касб танлаш мотивациясини аниқлаш.	2
II	Касблар олами билан танишиш	
5	Касб ҳақида тушунчалар. Инсон ҳаётида меҳнатнинг роли.	1
6	Касб танлашда қизиқиш ва мойилликлар.	1
7	Касб танлашда билимнинг ўрни. Касб, мутахассислик, лавозим.	1
8	Касблар таснифи.	2
9	Меҳнат бозори ва касб.	1
10	Касбий муҳим сифатлар ва тиббий монёбликлар.	1
жами		12

1-машғулот. Кириш. Курсининг мақсад ва вазифалари. Темперамент. Темперамент турлари ва касб.

Курснинг мақсад ва вазифалари, уни ташкил этиш ва олиб бориш режалари ҳусусида сўз юритилади. Ўқувчиларга темперамент ва унинг турлари ҳақида тушунчалар берилади. Темпераментни аниқлаш психологик методикаси орқали ўқувчиларнинг темперамент аниқланади. Касб-ҳунар танлашда темпераментнинг ўрни ҳақида тушунчалар берилади.

3-машғулот. Шахс ўзини-ўзи англаш ва ривожлантириш

Касб танлашда шахс ўзини англаши ва касб танлашда шахсий сифатларни алоҳида ўрни ҳақида тушунчалар берилади. Ўйинлар ўтказилади.

Дарс сўнгида моназара ташкил этилади: Касб танлашда шахсий сифатларни билиш нима учун керак?

4-машғулот. Мотивация. Касб танлаш мотивациясини аниқлаш.

Мотив ва мотивация ҳақида тушунчалар берилади. Касб танлаш мотивациянинг ўрни ҳақида тушунчалар берилади. Касб танлаш мотивациясини аниқлаш методикаси ўтказилади.

5-машғулот. Касб ҳақида тушунчалар. Инсон ҳаётида меҳнатнинг роли.

Қуйидаги саволлар асосида ташкил этилади: касб нима; инсон нима учун ишлайди; ишсизлик яхшими; меҳнат ва ўқишнинг боғлиқлиги нимада; нима учун касбни тўғри танлаш керак; касб танлашда қизиқиш ва мойилликларни ҳисобга олиш керакми ёки ..; нима учун дўст ва ота-она (яқин қариндош)лар фикрига ёндошмаслик керак.

Машғулот сўнгида: “нима учун бўлажак касб ҳақида ўйлаш муҳим?” саволи асосида баҳс-мунозара ташкил этилади.

6-машғулот. Касб танлашда қизиқиш ва мойилликлар.

Ўқувчиларнинг қизиқиш ва мойилликлар касб танлашдаги ўрни ҳақида маълумот берилади. Касб танлашда шахсий қизиқиш ва мойилликларини ҳисобга олиш лозимлиги ҳақида тушунчалар берилади. Ўқувчиларни қизиқиш ва мойилликлари “Қизиқишлар харитаси” психологик сўровнома ўтказилади. Бу методика орқали ўқувчиларни қайси билим соҳасига қизиқиши ва мойилликлари юқори эканлигини аниқлаб олиш мумкин бўлади. Психологик сўровномаси натижаларига кўра ўқувчиларнинг қизиқиш ва мойилликлари ҳақида фикр мулаҳазалар юритилади.

7-машғулот. Касб танлашда билимнинг ўрни. Касб, мутахассислик, лавозим.

Касб танлашда билим энг асосий ролни ўйнаши ҳақида ўқувчиларга тушунча берилади. Касб, мутахассислик ва лавозимлар ҳақида тушунчалар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

8-машғулот. Касблар таснифи.

Касблар таснифлагичи ва касблар ҳақида тушунчалар берилади. “Одам-одам”, “Одам-табиат”, “Одам-техника”, “Одам-белгилар тизими”, “Одам-бадий образ” касб типлари ҳақида тушунчалар берилади. Дифференциал

диагностик (психологик) сўровнома “ДДС” (Е.А.Климов) ўтказилади. Бу методика орқали ўқувчилар касбнинг қайси турига қизиқишларини аниқлаш мумкин бўлади. Сўровнома натижасига кўра ўқувчиларга маълумот берилади.

9-машғулот. Меҳнат бозори ва касб.

Қуйидаги саволлар асосида ташкил этилади: касб нима; қандай касб билан шуғулланиш керак ва нима учун; қандай “машҳур” касблар эгалари ҳақида биласиз; нега улар юқори ойлик маошга эга эмаслар; меҳнат бозори нима; бугунги кундаги меҳнат бозорининг қандай талаблари мавжуд; меҳнат бозори талабларини олиш нима учун керак.

10-машғулот. Касбий муҳим сифатлар ва тиббий монеликлар.

Ўқувчиларга касбий муҳим сифатлар яъни, танлаган касблари ўқувчиларга қандай касбий талаблар ва тиббий чеклов (монелик)ни қўяди, бу талабларга қандай жавоб бериши, талабларга жавоб бериш учун нима қилиш лозимлиги ҳақида маълумот берилади. Баъзи касбларнинг муҳим сифатлари ҳақида ўқувчиларга маълумотлар берилади.

“КАСБНИ МУСТАҚИЛ ТАНЛАШ”

махсус курс дастури (9-синф)

Кириш

Курснинг мақсад ва вазифалари. Касб танлашнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти.

I. Шахс психологияси блоги.

Темперамент, характер, ўзига баҳо бериш ва касб. Қобилият. Қобилиятни ривожлантириш шартлари.

II. Касб танлашни режалаштириш блоги.

Коммуникативлик ва ташкилотчилик қобилияти. Шахснинг сифатлари. Шахс ва унинг мотивлари. Касб турлари. “Одам-одам”, “Одам-табиат”, “Одам-техника”, “Одам-белгилар тизими” ва “Одам-бадий образ” касб

турлари тавсифи. Касбий муҳим сифатлар. Касб танлаш муаммоси (“хоҳлайман”-“уддалайман”-“зарур”). Касб танлаш омиллари. Олий ва ўрта махсус таълим тизими. Профессиограмма. Касб танлашда билимнинг ўрни.

Курс якунида ўқувчилар қуйидагиларни:

Биладилар:

- шахсий темпераментини.
- характер ва унинг хусусиятларини;
- шахсий қобилиятига баҳо беришни.
  - касб-хунарни мустақил танлашда коммуникативлик қобилиятининг ўрнини;
- шахсий муҳим сифатлар (хусусиятлар)ни;
- шахсий мотивларни;
- касб турларини;
- касбий муҳим сифатларни;
- касб танлаш омилларини;
- касбни мустақил танлаш моҳиятини;
- касблар ахборотномаси (профессиограмма)ни;
- олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими;
- шахсий касбий режа, касбий муваффақиятнинг калити эканлигини.

Қила оладилар:

- инсон темпераментини фарқлай олиш;
- шахсий сифатларини ташхислашни;
- инсон қобилиятига баҳо беришни;
- коммуникатив қобилиятини юзага чиқара олишни;
- шахсий муҳим сифатларини кўрсата олишни;
- касб турларини фарқлай олишни;
- профессиограммдан фойдаланишни;
- касбни мустақил танлай олишни;
- шахсий касбий режа тузишни.

Тушунчага эга бўладилар:

- инсон ҳаёти ва жамиятда меҳнатнинг мазмун ва моҳияти ҳақида;
- темперамент ва унинг турлари ҳақида;
  - шахс сифатларини ташхислаш методикалари ҳамда уларнинг касб-ҳунарни мустақил танлашдаги роли ҳақида;
- характер ва унинг хусусиятлари ҳақида;
- қобилият ҳақида;
- касблар ҳақида;
- олий ва ўрта махсус таълим тизими ҳақида.

“Касбни мустақил танлаш” дастури режаси (9-синф)

№	Мавзулар номи	Соат миқдори
	Кириш. “Касбни мустақил танлаш” курсининг мақсад ва вазифалари.	1
I	Шахс психологияси	
1	Темперамент, характер, ўзига баҳо бериш ва касб.	
2	Қобилият. Қобилиятни ривожлантириш шартлари.	1
III	Касб танлашни режалаштириш	
3	Коммуникативлик ва ташкилотчилик	1
4	Шахснинг сифатлари.	1
5	Шахс ва унинг мотивлари.	1
6	Касб турлари. Касб турларининг тавсифи.	4
7	Касбий муҳим сифатлар ва тиббий монеликлар.	1
8	Касб танлаш муаммоси. («хоҳлайман»-«уддалайман»-«зарур»)	1
9	Касб танлаш омиллари.	1
10	Таълим тизими ва турлари. Олий ва ўрта махсус таълим тизими.	1
11	Профессиограмма. Касб танлаш.	1

12	Тренинг (менинг бўлажак касбим)	1
13	Тренинг (<i>тақдимот</i>)	1
Жами		16

1-машғулот. **Кириш. Курснинг мақсад ва вазифалари. Темперамент. Характер. Ўзига баҳо бериш ва касб.**

Курснинг мақсад вазифалари, уни ташкил этиш ва олиб бориш режалари хусусида сўз юритилади. Ўқувчиларга темперамент ва унинг турлари, характер ва унинг хусусиятлари, шахс ўз қобилиятига баҳо бериш ҳамда касб-хунарни мустақил танлашда уларнинг роли ҳақида тушунчалар берилади.

2-машғулот. **Қобилият. Қобилиятни ривожлантириш шартлари.**

Шахснинг қобилияти ва уни ривожлантиришнинг психологик омиллари ҳақида маълумот берилади.

3-машғулот. **Коммуникатив ва ташкилотчилик.**

Қобилият ҳамда коммуникативлик ва ташкилотчилик қобилияти тушунчаларининг мазмун ва моҳияти очиқ берилади. “Коммуникатив ва ташкилотчилик қобилиятини аниқлаш” психологик методикаси ўтказилади. Бу методика орқали ўқувчиларни коммуникатив ва ташкилотчилик қобилиятини аниқлаш мумкин бўлади. Методика натижаларига кўра ўқувчиларнинг коммуникатив ва ташкилотчилик қобилиятлари ҳақида тушунчалар берилади.

4-машғулот. **Шахс сифатлари.**

Инсоннинг шахсий сифатлар ҳақида сўз юритилади. Ўқувчиларга уларнинг шахсий сифатлари ва касбий қобилиятлари ҳамда “Шахс сифатлари ва касбий қобилиятларни ўрганиш” психологик методикаси ўтказилади. Бу методика орқали ўқувчиларни шахсий сифатлари ва касбий қобилиятларини аниқлаш мумкин бўлади. Методика натижаларига кўра ўқувчиларнинг шахсий сифатлари ва касбий қобилиятлари ҳақида тушунчалар берилади.

5-машғулот. **Шахс ва унинг мотивлари.**

Инсоннинг шахсий мотивлари. Таълим олиш, меҳнат қилишлари учун уларнинг шахсий мотивлари (туртки) бўлиши кераклиги ҳақида сўз юритилади ҳамда “Касб танлаш мотиви” анкетаси ўтказилади. Бу методика орқали ўқувчиларни касб танлашнинг қайси сабаб (мотиви)ларига ўз эътиборини қаратишини аниқлаш мумкин бўлади. Методика натижаларига кўра ўқувчиларнинг касб танлаш мотиви ҳақида тушунчалар берилади.

Касб турлари. Касб турларининг тавсифи.

Касб ва унинг турлари ҳақида ўқувчиларга маълумот берилади. Касб-хунарни мустақил танлашда касб турларининг роли ва боғлиқлиги ҳақида ҳаётий мисоллар келтирган ҳолда маълумотлар берилади, 4 соат машғулотдан иборат бўлади, касб турлари кирувчи касблар ҳақида тушунчаларини ривожлантиришга қаратилган ўйинлар тарзида олиб борилади:

6-машғулот. **“Одам-одам” ва “Одам-табиат”** касб турлари кирувчи касблар ҳақида тушунчалар бериш.

7-машғулот. **“Одам-техника”** касб турлари кирувчи касблар ҳақида тушунчалар бериш.

8-машғулот. **“Одам-бадий образ”** касб турлари кирувчи касблар ҳақида тушунчалар бериш;

9-машғулот. **“Одам-белгилар тизими”** касб турлари кирувчи касблар ҳақида тушунчалар бериш;

10-машғулот. Касбий муҳим сифатлар ва тиббий монеликлар.

Ўқувчиларга касбий муҳим сифатлар яъни, танлаган касблари ўқувчиларга қандай касбий талаблар ва тиббий чеклов (монелик)ни қўяди, бу талабларга қандай жавоб бериши, талабларга жавоб бериш учун нима қилиш лозимлиги ҳақида маълумот берилади. Касбнинг талабларига лизмм ҳолларда мослашиш кераклиги, касблар мисолида уларнинг муҳим сифатлари ҳақида ўқувчиларга маълумотлар берилади.

11-машғулот. Касб танлаш муаммоси.

Касбни танлашда ўқувчиларимиз олдидаги муаммолари, дуч келиши мумкин бўлган тўсиқлари ҳақида тушунчалар бериб, касб-ҳунарни мустақил танлашда нималарга эътибор қаратишлари лозимлиги ҳақида тушунчалар берилади. **“Хоҳлайман” – “қила оламан” – “қилишим зарур”** вазифларидан келиб чиқиб касб-ҳунарни мустақил танлашга тўғри режа тузишни ўргатиш.

12-машғулот. **Касб танлаш омиллари.**

Ўқувчиларга касб-ҳунарни мустақил танлашнинг психологик-педагогик омиллари ҳақида сўз юритилиб, касбни танлаш омиллари ҳақида маълумотлар берилади.

13-машғулот. **Таълим тизими ва турлари. Олий ва ўрта махсус таълим тизими.**

Мамлакатимизнинг таълим тизими ва турлари ҳақида қисқача маълумот берилади. Мамлакатимизнинг олий ва ўрта махсус таълими тизимидаги таълим муассасалари ҳақида маълумотлар берилади. Олий таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимидаги таълим муассасалар ва уларга ўқишга киришнинг муаммолари ва афзалликлари ҳақида тушунчалар берилади.

14-машғулот. **Касблар ахборотномаси (профессиограмма).**

Қуйидаги саволлар асосида ташкил этилади: Профессиограмма нима? Профессиграмманинг қандай турлари биласиз? Нечта профессиограмма билан танишгансиз? Профессиограмма ҳақида тушунча ва маълумот берилади. Республикамизда мавжуд профессиограммалар билан таништирилиб, улардан касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрланишда тўғри фойдаланишни ўргатилади.

15-машғулот. **Тренинг. Менинг бўлажак касбим.**

Ўқувчилар ҳаётини режаларини тузишни ўргатиш ва олган билим ва кўникмаларини ривожлантиришдан иборат бўлади.

Тренинг мақсади – 3 йилга ҳаётини стратегик режаларни ҳамда яқин 2 ойлик мотивацион шиорни ишлаб чиқишга ўргатиш. Тренингда тренер

келажакни алгоритмик тарзда тузишга йўналтирувчи расмларни беришдан бошлаб то режа тузиб уни ҳимоя қилишига ўқувчиларга тушунчалар беради. Тренингда ўқувчилар ҳам якка тартибда ҳам жуфт бўлим ҳамда гуруҳ бўлиб ишлаш кўникмаларига эга бўладилар. Тренинг - “Келингар ўқувчилар келажакимизни қуришга (тасаввур қилишга) ҳаракат қилиб кўрамиз”, деб ўқувчиларга ўзларининг 5 йиллик бўлажак касбий келажак режасини тузиш бўйича ўқувчиларни амалий иштирокини таъминлаган ҳолда тренинг ташкил этади.

16-машғулот. Тренинг. Менинг бўлажак касбим. Такдимот.

Ўқувчилар, ташкил этилган тренингда топширилган вазифалардан келиб чиқиб, уйга вазифа қилиб берилган “Менинг бўлажак касбим” мавзусидаги ҳаётий стратегик рижаларини мустақил такдимот қиладилар. Такдимотдан мақсад – ўқувчиларни ҳаётий ва касбий режаларини тузиш, айниқса ўзини-ўзи такдимот қилиш кўникмаларини ривожлантиришдан иборат.

Дастур касб-ҳунарни мустақил танлаш тайёрлаш жорий этиш шартини ўз ичига олган уч босқичдан иборат.

“Касбни мустақил танлаш” махсус курс дастури 8–9-синфлар учун мўлжалланган дастур тўлиқ ҳолда жами 28 (8-синф учун 12 соат, 9-синф учун 16 соат)ни ташкил этган уч босқичдан иборат ва у қуйидагиларни ўз ичига олади:

Биринчи босқичда мактаб ўқувчисининг қизиқишлари, мойиллиги ва қобилиятини аниқлаш мақсадида унинг шахсий хусусиятларини ўрганиш ва улар билан таништириш, яъни ўзини англашига ёрдам бериш. Мазкур тадқиқот режаси балоғат ёшидаги кишининг психолофизиологик хусусиятларини ташхис қилишни ўз ичига олади – булар унинг психикаси, ривожланиши, организмнинг тузилиши, саломатлигининг ҳолатидир. Ўқувчига ўзини англашига ёрдам бериш учун унинг психофизиологик хусусиятларини англашга кўмаклашиш лозим. Шунинг учун инсон ўзининг

табiiй ҳолатига кўра аниқ бир касбни ёки касблар гуруҳини муваффақиятли эгаллашга маълум даражада меъёрланганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Касб мустақил танлаш билан боғлиқ бўлган психологик билимларини, яъни шахсий сифатлари ва уни ташхислаш учун психологик методика ва тестлар ҳақидаги тушунчалари ривожлантириш ишлари амалга оширилади. Ташхис кўйиш керак бўладиган шахснинг энг муҳим хусусиятларига қуйидагилар киради: шахсий қизиқишлар, эҳтиёжлар, мойилликлар, қобилиятлар, касбий ҳоҳишлар, касбий йўналганлик, характер хусусиятлари, темперамент ва саломатлик ҳолати.

Машғулот мавзулари: (8-синф учун) Курсининг мақсад ва вазифалари. Темперамент. Темпераментнинг турлари ва касб. Шахс ўзини-ўзи англаш ва ривожлантириш. Мотивация. Касб танлаш мотивациясини аниқлаш. (9-синф учун) Курсининг мақсад ва вазифалари. Темперамент, характер, ўзига баҳо бериш ва касб. Қобилият. Қобилиятни ривожлантириш шартлари.

Иккинчи босқич ўқувчиларни касблар олами билан таништириш бўлиб, машғулотлар маърузалар ва баҳс-мунозаралардан иборат асосан касб танлаш хусусиятлари, унинг инсон ҳаётидаги роли, касб танлашда қизиқиш, мойилликлар ва имкониятлар ҳақида маълумотлар берилади. Касб фаолияти мазмунини билмаслик ва мос равишда олинган ихтисосликдан қаноатланмаслик, ўз навбатида, кадрлар кўнимсизлиги, паст меҳнат унумдорлиги, иш жойини алмаштириш сабабларидан бири ҳисобланади, шунинг учун касбнинг муҳим сифатлари ҳақида маълумотлар берилади. Шунингдек, муайян касб эгалари билан учрашувлар ташкил этилади. Касблар олами тўғрисида аниқ, яхлит тасаввурга эга бўлишга, исталган касбнинг умумий тавсифида тез ва тўғри танлаш кўникмасига эга бўлишга ва ўзини мазкур касбга мойиллигини аниқлашга имкон беради.

Машғулот мавзулари: (8-синф учун) Касб ҳақида тушунчалар. Инсон ҳаётида меҳнатнинг роли. Касб танлашда қизиқиш ва мойилликлар. Касб танлашда билимнинг ўрни. Касб, мутахассислик, лавозим. Касблар таснифи. Меҳнат бозори ва касб. Касбий муҳим сифатлар ва тиббий моненьликлар.

Учинчиси босқичда ўқувчи ўзининг имкониятлари, мойиллиги ва қобилиятини англаган ҳолда касб танлаш сабабларини, шунингдек уникализирувчи касб унга қўядиган талабларидан, жамиятнинг мазкур касбга бўлган талаб ва эҳтиёжидан келиб чиқиб касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашдан иборат. Бу босқичнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчилар муваффақиятли ҳаёт фаолиятини ва касбни мустақил танлашни англаши зарур ҳисобланади.

Машғулот мавзулари: (9-синф учун) Коммуникативлик ва ташкилотчилик. Шахснинг сифатлари. Шахс ва унинг мотивлари. Касб турлари. Касб турларининг тавсифи. Касбий муҳим сифатлар ва тиббий монеликлар. Касб танлаш муаммоси. («хоҳлайман»-«уддалайман»-«зарур»). Касб танлаш омиллари. Таълим тизими. Олий ва ўрта махсус таълим тизими. Профессиограмма. Касб танлаш. Тренинг (бўлажак касбий режани тузиш кўникмаларини ривожлантирувчи).

Шунингдек мазкур босқичда ўқувчиларга, нафақат инсон касбни, балки касб ҳам инсонни танлаши мумкин эканлигини, муайян касбда муваффақиятга эришиш учун шахснинг сифатлари катта рол ўйнашини яхши англаш лозимлигини тушуниши керак. Шунинг англаш керакки, инсон танлаган касбидан нима беришини кўра олиши лозим. Энг машҳур ва машҳур бўлмаган касблар рўйхатини тузиш керак. Ҳар бир касбни ишлаш шароити, иш қуроли, ижтимоий мавқеи, маоши, имкониятлари, шунингдек меҳнат бозори талабларини ҳисобга олиши лозим.

Ўқув машғулотини давомида ўқувчиларга шахсий фикрини эркин баён этилишига ва мустақил фаолият олиб боришига эътибор қаратилди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўқувчилар машғулот давомида дафтар юритдилар (машғулотнинг якунида умумий хулоса қилиш мақсадида), унда ўзларининг қизиқишлари, мойилликлари, имкониятлари, қобилиятлари ва меҳнат бозорининг ўзлари танлаган касбга бўлган талаби ҳақида ёздилар. Дафтарда ўқувчиларнинг касблар олами ҳақидаги шаклланган тушунчалари ўрин олди. Дафтардаги маълумотнинг натижаси ўқувчининг касбий “Портрети”, касбий

танлови шаклланди. “Портрет” шартли равишда бир нечта бўлимларга бўлдик.

Мен касбдан нима хоҳлайман (кўзланаётган манфаатлар рўйхати), мен меҳнат бозори (*танлаган касбда*) учун нима қила оламан (*шахсий сифатларим ва хусусиятларим*), мен нима қилишим зарур (*меҳнат бозорининг талаблари қандай*). Мутахассисликни прогноз қилишда - ўқувчилар билим соҳасини ёки айнан ўзи танлаган касбни белгиладилар. Ўқувчилар дафтарларида машғулот давомида ёзилган маълумотлар маълум қисми касблар ахборотномаси (профессиограмма) ишлаб чиқишга ҳам асос бўлган бўлса, қолган қисми тегишли ҳолда илмий таҳлилни талаб этадиган ижтимоий, ижтимоий-психологик, шахсий-психологик тоифаларга бўлиш мумкин. Бу эса, келажакда изланишлар олиб боришга сабаб бўладиган кўшимча йўналишлар берди.

3.6. Ўқувчиларни касб-хунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрлигини аниқлаш услубияти

Инсон фаолиятининг муваффақияти, кўп жиҳатдан, уни амалга оширишга тайёрлик даражасида аниқланади. Мактаб таълимининг асосий мақсадларидан бири ўқувчиларни касбий фаолиятга тайёрлашдир. Мактабда берилаётган билим, кўникма ва малакалар ўқувчи ўзини англаши учун эмас балки, инсон ҳаётида меҳнатнинг аҳамиятини ҳамда ўзининг меҳнатидан қониқиши катта аҳамиятга эга эканлигини, оламда содир бўлаётган воқелик ва жамиятдаги ўз ўрни ҳақидаги тасаввурини шакллантиришдан иборат иборат бўлиши лозим.

Ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали касб танлашга тайёрлиги - мактабнинг касбга йўналтириш ишнинг натижасидир. Кўп жиҳатдан, “касбий муваффақият айнан касбни мустақил танлашга тайёрликда белгиланади”.

Шахснинг сифатлари ва хусусиятларининг жамланмаси ҳамда касбни мустақил танлашни шакллантириш мезонлари касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлик ҳисобланади.

Касб-хунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрликнинг умумий ҳолати ўқувчиларда, шахсий кизиқиш, мойиллик ва қобилиятлари, касблар олами ҳамда меҳнат бозори ҳақидаги тасаввурлари асосида шаклланади. Психологик-педагогик тайёрликнинг тузилиши ўзида миқдорий ифодага эга бўлган *учта кўрсаткичларни*, шунингдек, касб-хунарни мустақил танлашнинг турли даражадаги, кенг қамровли ташхислашни назарда тутувчи сифатларини бирлаштиради.

Билим кўрсатгичи, касб-хунарни мустақил танлашда зарурий бўлган: инсон ҳаётида меҳнат роли ҳақидаги, ўз меҳнатидан қаноатланишнинг аҳамияти ҳақидаги, меҳнат билан бандликнинг ўзига хослиги ҳақидаги, касбда муваффақият эришиш ва касбий ўсиш истиқболлари ҳақидаги, касбларнинг ижтимоий талаблари ҳақидаги билимлар мажмуини тафсифлайди. Ўқувчилар қуйидаги муҳим тушунчаларга эга бўлади:

- меҳнатни табиий эҳтиёж, шу билан бирга ҳаётнинг зарурий қисми сифатида тушунади;

- ўз меҳнатидан қониқишнинг аҳамияти ҳақидаги тушунчага эга бўлади;

- касбни, шахснинг ўз қизиқишлари, мойиллиги, қобилияти ва истакларини ҳамда бугунги кундаги меҳнат бозорининг танлаган касб тури учун ижтимоий талабни, турли касбларнинг касбий муҳим сифатлари ҳақидаги ахборотларни тўғри таҳлил қилган ҳолда онгли равишда танланиши кераклиги ҳақида тушунчага эга бўлади;

- касбнинг хусусият ва чекловларини ҳамда иш шароитларини билади;

- турли касбларни эгаллаш имкониятлари ҳақида (қаерда ва қандай қилиб муайян соҳа мутахассиси бўлиш мумкилигини ўрганади) тушунчага эга бўлади;

- шахс сифатлар ва касбий истиқболли ўсиш нималигини англайди;

- жамиятнинг касбга бўлган талабининг хусусиятларини тушунади.

Кўникма кўрсатгичи, ўқувчининг ўзини-ўзи шахсий сифатларини ташхислаш, касбнинг муҳим сифатларни аниқлаш ҳамда шахсий

сифатларини касбнинг муҳим сифатлари билан солиштиришини тавсифлайди:

- шахснинг касбий муҳим сифатларини аниқлай олиш имконияти эга бўлади;

- методикаларни мустақил ўтказиш ва ташхислаш техникаси ҳақида тушунчаларга ҳамда уларни амалиётда фойдалана олиш кўникмасига эга бўлади;

- шахсий сифатларини касбнинг муҳим сифатлари билан солиштирган ҳолда, ўзининг касбий (жамиятга бўлган) эҳтиёжини баҳолай олади;

Малака кўрсатгичи, ўқувчилар ўзларининг хоҳишлари, жамиятнинг имкониятлари ва талабидан келиб чиқиб ижодий ёндошган ҳолда касб-ҳунарни мустақил танлай олишларини тавсифлайди, бу билан ўқувчиларимиз англаган ҳолда ижтимоий-фойдали касбий танловни амалга оширади:

- муайян касб талабгорининг шахсий имкониятларини баҳолай олиш малакасига эга бўлади;

- касбий талабларга мос шахснинг имкониятларини таққослай олади;

- муайян касбий фаолият соҳасининг меҳнат бозоридаги эҳтиёжларига баҳо бера олади;

- касбий чидамлилиқ ва касбий муваффақиятни таҳлил қила олади.

Ўқувчиларнинг касб-ҳунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрлигининг умумий ҳолатини амалиётга жорий этилган махсус курс якунида олинган шаблон-сўровнома орқали аниқлаш мумкин. Сўровнома мазмуни қуйидагича:

СЎРОВНОМА

*сўровнома умумий ўрта таълим мактабларининг 8 синф ўқувчиларида
(махсус курсдан олдин ва кейин) ўтказилади.*

Вилоят, туман номи, мактаб ва синфингиз № _____

1) Темперамент деганда нимани тушунасиш? _____

2) Шахсий сифатлар – бу _____

3) Мотивация – бу _____

4) Касб – бу _____

5) Касб танлашда инсонда энг аввало нима бўлиши керак? _____

6) Касб, мутахассислик ва лавозим – бу сўзларнинг фарқи нимада? _____

7) Касблар типи нима ва унинг турлари нечта? _____

8) Меҳнат бозори нима? _____

9) Касбий муҳим сифатлар – бу _____

10) Тиббий монеликлар (чекловлар)–бу _____

СЎРОВНОМА

сўровнома умумий ўрта таълим мактабларининг 9 синф ўқувчиларида (махсус курсдан олдин ва кейин) ўтказилади.

Вилоят, туман номи, мактаб ва синфингиз № _____

1) Темперамент деганда нимани тушунасиз? _____

2) Қобилият – бу _____

3) Коммуникатив ва ташкилотчилик - бу _____

4) Шахс сифатлари - бу _____

5) Шахс мотивлари - бу _____

6) Касб турлари - бу _____

7) Касбий муҳим сифатлар – бу _____

8) Профессиаграмма - бу _____

9) Таълим тизими ва турлари дегани нима? _____

Касбга йўналтириш ишлари бир марталик жараён эмас, балки бутун ўқув йили давомида ташкил этиладиган тизимли иш бўлиши лозим. Ўқувчилармиз ўзларининг қизиқиш, мойиллик каби қобилиятларини, яъни шахсий сифатлари ҳақидаги маълумотларга эга ҳолда касблар олами билан танишиб касб танлашлари меҳнат бозори инфратузилмасини ривожланишига катта хисса қўшади.

Касб-ҳунарни танлашга психологик-педагогик тайёрлик даражасини аниқлаш муҳим меъёр ҳисобланиб, аввалроқ олинган миқдорий кўрсаткичлардан тайёрликни тасдиқлаш мумкин бўлади. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, мазкур кўрсаткичларни аниқлашда ўзини-ўзи баҳолаш методидан фойдаланилади, бу эса яна аниқ натижаларга эришиш учун комплекс тажриба ишларини олиб боришни талаб этади.

Юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрлик даражасини қуйидаги сўровнома орқали аниқлаш мумкин:

Касб-ҳунарни мустақил танлашга психологик-педагогик тайёрликни аниқлаш сўровномаси

Йўриқнома: Азиз ўқувчилар! Сиз махсус курсда машғулотида ўзлаштирган маълумотингиздан келиб чиқиб, қуйида берилган саволларга жавобингизни дафтарингизга ёзишингиз сўралади.

№	Касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлик кўрсаткичлари
БИЛИМ КўРСАТКИЧИ	
1	Сизнинг фикрингизча, нима учун меҳнат инсон учун зарур?
2	Меҳнатдан қониқиш ҳисси нима. Сиз ўз меҳнатингиздан қониқиш ҳис қилганмисиз?
3	Касб-ҳунар танлашда энг аввало инсонда қандай жиҳатлари бўлиши керак?
4	Қайси касбнинг “муҳим сифатларини” биласиз?
5	Сиз танлаган касбни эгаллаш учун қаерда (қайси АЛ/КХК ёки ОТМ ёки бошқа ТМда) ўқиш мумкин?

6	Касбий муваффақиятга эришиш учун нима қилиш керак?
7	Сизнинг фикрингизча, ҳозирда қайси касб “машҳур”, лекин даромади кам ёки “машҳур” эмас, лекин сердаромад?
КЎНИКМА КЎРСАТКИЧИ	
8	Бўлажак касбингиз “касбий муҳим сифатлари”ни санаб ўтинг
9	Шахсинг сифатларни қайси йўл билан аниқлаш мумкин?
10	Сиз танлаган касб шахсга қандай талаблар қўяди. У сизнинг шахсий сифатларингиз мосми?
МАЛАКА КЎРСАТКИЧИ	
11	Бўлажак касбингизни эгаллаш учун сизда қандай шахсий имкониятларингиз бор ёки бўлиши керак?
12	Шахсий имкониятиларингиз касбнинг талабларига мосми? Мос бўлмаса нима қилиш зарур?
13	Сизнинг бўлажак касбингизга меҳнат бозорида эҳтиёж борми?
14	Бўлажак касбингизда муваффақиятга эришиш учун нима қилишингиз керак? Нима қилишга тайёрсиз?

Кўрсаткичлар бўйича баҳолашда касб-ҳунарни танлашга психологик-педагогик тайёрликни учта даражага ажратиш мумкин.

Паст даража. Агар ўқувчи, касблар олами ҳақида тасаввурга эга бўлса ва муайян касб эгаларининг шахс сифатларини ажрата олса, лекин муайян касбнинг талаблари уларнинг касб танлаши учун ҳал қилувчи сифат бўлиб ҳисобланмаса, шу билан бирга уларда касбий қизиқиш паст ёки йўқлиги аниқланса ҳамда касбий танлов тасодифий бўлса, у ҳолда ўқувчиларнинг касб-ҳунарни танлашга тайёрлиги *паст даражада* деб ташхис қўйиш мумкин бўлади.

Ўртача даража. Агар ўқувчи, шахсинг касбий муҳим сифатлари ҳақида аниқ фикрга эга бўлса, ташхислаш методикаларини билса ва ўзининг шахсий сифатларини ташхислай олса, муайян касбнинг талаблари билан шахсий имкониятларини солиштира олса, лекин ўқувчилар, ўзининг танловини жамиятнинг талабини муҳим параметр деб ҳисобламаса, шу билан бирга ўртача касбий қизиқишга эга бўлса, касбий қизиқиш барқарор бўлмаса, касб танлашда жамиятнинг эҳтиёжи ва иш билан таъминланиш имкониятини

ҳисобга олмаса, у ҳолда ўқувчиларнинг касб-ҳунарни танлашга тайёрлиги *ўрта даражада* деб ташхис қўйиш мумкин бўлади.

Юқори даража. Агар ўқувчи, касблар ва касбнинг муҳим сифатлари ҳақида тушунчаларга эга бўлса, ташхислаш методикаларини ўзлаштирган ҳамда ўзининг шахсий сифатларини аниқлаб, касбий муҳим сифатлар билан солиштира олса, ўзини касбга яроқлилигини баҳолай олса, касбий танловида жамиятнинг эҳтиёжини ҳисобга олса, шу билан бирга юқори касбий қизиқишга эга бўлса, ижтимоий ва фойдали танлов қилишга тайёр бўлса, у ҳолда касб-ҳунарни танлашга тайёрлиги *юқори даражада* деб ташхис қўйиш мумкин бўлади.

Ушбу сўровнома орқали ўқувчиларда касбий қизиқиш ортганини аниқлаш мумкин. Ўқувчиларда барқарор касбий қизиқиш даражасининг янада ошиши учун, умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларини ижодий ва интеллектуал фаолиятдаги касбларни танлашга йўналтириш лозим.

Шундай қилиб, мактабнинг юқори синф ўқувчиларини касб-ҳунарни мустақил танлашга тайёрлашнинг технологияси ўқувчилар томонидан касб-ҳунарни мустақил, англаган ва шахснинг қизиқиш, мойиллик, имкониятларини эътиборга олган ҳолда ҳамда жамиятнинг эҳтиёжларига мос ҳолда танлашга имкон берди.

Advokat yordamchisi kasbi

Kasb haqida umumiy ma'lumot:

Yuridik masalalarda yordamga ehtiyoji bo'lgan shaxslarga maslahat beradi; qonuni, qonunosti hujjatlarni, xuquqiy-me'yoriy hujjatlarni o'rganish va ularni amaliyotda qo'llagan holda ish yuritadi; yuridik hujjatlar, shartnomalarni rasmiylashtiradi; qonuniylikni nazorat qiladi.

Kasb tipi: Odam – Odam.

Bilim, ko'nikma, malaka :

Huquqshunoslik, tarix, iqtisodiy bilim asoslari, informatika va axborot texnologiyalari, chet tillar fanini; O'zbekiston Respublikasi Qoninlari, barcha kodekslar va protsetsual kodekslarni bilish, hujjatlarning xuquqiy-me'yoriy asoslarini bilish; prokuratura, sud departamenti, suf ijrochisi, advokat, yuristkonsultant faoliyati bilan bog'liq hujjatlar va uni yuritish tartibini bilish;

Kasbiy muhim sifatlar:

Mantiqiy va tahliliy fikrlash; yuqori rivojlangan diqqat-e'tibor; ko'ndirish qobiliyatining rivojlanganligi; muloqotchanlik; muloqot olib borish qobiliyatning bo'lishi; hujjatlarni tahlil qila olish qobiliyati; tez qaror qabul qilish qobiliyati; mas'uliyatlilik; kuchli va tezkor xotira.

Shaxsiy fazilatlar:

- tashkilotchilik;
- muloqotchanlik;
- o'ziga ishonish;
- xaqqoniylik va tartiblilik;
- javobgarlik hissining yuqoriligi;
- chidamlilik.

Professiogrammani @professiogramma (telegram bot) dan olish mumkin.
Tuzuvchi: Pedagogika fanlari falsafa doktori Abdurashid Abdumannobovich Turg'unov

Advokat yordamchisi kasbi

Ishlash sharoiti:

Xona (baʼzida tashki muhit) sharoitida; yuqori ijtimoiy muloqotda; hujjatlar bilan ishlash sharoiti, sabr-toqat, diqqat va kuchli xotira talab etadigan ish; ish tartibi – kunlik; yakka tartibdagi (ish hajmiga qarab) ish sharoitidagi faoliyat.

Tibbiy monelik (cheklovlar):

Boʻgʻim kasalliklari; rangni ajrata olmaslik; koʻrishning pastligi; xotiraning pastligi; asab va ruhiy kasalliklar; umurtqa pogʻonasi kasalliklari; harakat tizimi kasalliklari.

Ishlashi mumkin boʻlgan joylar:

Kasbni egallagan barcha kichik mutaxassislar barcha turdagi (mulkchilik shaklidan qatʼiy nazar) korxonalar va tashkilotlarda yuristi, advokat yordamchisi; fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish inspektori; notarial idoralar kotibi, huquqbuzarlikni oldini olish inspektori; voyaga yetmaganlar bilan ishlash inspektori; Sud ijrochisi; Sud majlisi kotibi; yuriskonsult yordamchisi sifatida mehnat faoliyatlarini olib borishlari mumkin boʻladi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга эга нашрлар

- 1 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги фармони //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда, 37-сон, 982-модда.
- 2 Ўз. Респ. Халқ таълими вазирлигининг 2007 йил 5-февралдаги "Умумтаълим мактабларида узлуксиз касб-ҳунарга йўналтириш Дастурини амалга жорий этиш тўғрисида"ги 35-сон буйруғи.
- 3 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 24 октябрдаги “Умумий ўрта таълим муассасаларининг 10-11-синфлари ўқувчиларига касбий таълим беришга ихтисослашган ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 868-сон Қарори
- 4 Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
- 5 Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
- 6 Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.- 592 б.

Илмий-назарий нашрлар

- 7 Жўраев Р.Х., Толипов Ў.Қ., Шарипов Ш.С. Узлуксиз таълим тизимида ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришнинг илмий-педагогик асослари. Монография. -Т.:ФАН. 2004. 120 б.
- 8 Муслимов Н.А., Муллаҳметов Р.Г. Касб танлашга йўллаш. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ЎзРОЎМТВ, 2007.

- 9 Ш.С.Шарипов, К.Давлатов, Г.С.Насриддинова. Касбга йўналтиришнинг илмий-педагогик асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2007. 146 б.
- 10 С.Х.Жалилова, Ф.И.Хайдаров, Н.И.Халилова. Касб психологияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2010.
- 11 Турғунов А.А. Мамлакатни модернизациялаш шароитида юқори синф ўқувчиларини касб-хунарни мустақил танлашга тайёрлашнинг ташкилий-педагогик тизимини такомиллаштириш. Пед.ф.ф.д. (PhD) дисс. – Нукус, 2018.
- 12 Асамова Р.З., Ғозиев Э. Касб психологияси. –Т., 2000. – 36 б.
- 13 Гриншпун С.С. «Академия Х»: подготовка американских школьников к жизни и труду // Педагогика. – 2006. – №4. – С.103-108
- 14 Джураев Т. Ёшларни касб-хунарга йўналтириш тизимини янада ривожлантириш истиқболлари ва вазифалари. Ж. Мактаб ва ҳаёт. 2005, №7.
- 15 Жалолов А. Касбга қандай тайёрланади. – Т.: Янги аср авлоди, 2010.
- 16 Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития: учебное пособие. - М.: Академия, 2009. - 240 с.
- 17 Ш.Э.Неъматов, Ў.О.Тоҳиров, Г.Т.Ядгарова, Н.Ташбаев. “Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш орқали умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими узвийлигини таъминлашнинг назарий-методологик асослари”. – Тошкент: ЎзПФТИТИ босмахонаси, 2015. – 152 бет.
- 18 Кичик мутахассисларнинг профессиограммалари тўплами: Тўплам / Муаллиф - туз.. М.М.Холмухамедов. –Тошкент, 2016. – Б. 105.
- 19 Муҳамметов Р.Г. Касбга йўналтиришнинг тарбиявий аҳамияти // Мактаб ва ҳаёт. – 2007, № 2. – Б. 2.
- 20 Pedagogik mahorat. Darslik / А.А.Холиқов; О'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2011, -420 б.

- 21 Тюшев Ю.В. Выбор профессии: тренинг для подростков. – СПб.: Питер, 2006. – 160 с.
- 22 Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришда қўлланиладиган психологик-педагогик таъхис методикалари: Методик қўлланма / т.ф.н, доцент Ш.Эргашевнинг умумий таҳрири остида нашр қилинган. – Тошкент, 2006. – 42 Б.
- 23 Усмонова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай шакллантириш мумкин? – Т.: ТДПУ, 2000. – 78 б.
- 24 Худойназаров Т.А. Шарқ алломаларининг ёшларни касб-хунарга йўналтириш тўғрисидаги мулоҳазаларининг бугунги кундаги ўрни. Ж. Мактаб ва ҳаёт. 2004. №2.
- 25 Ходжабаев А.Р., Хусанов И.А. Касбий таълим методологияси.- Т.: Фан ва технология, 2007.- 192 б.

Электрон ахборот ресурслари

www.eLibrary.ru

www.jstor.org

www.lex.uz

www.metod.uz

www.oak.uz

www.tashxis.uz

www.uis.unesco.org

www.uzedu.uz

www.bam.uz

